

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АРАКЕЛЯН Размік Мінасович

УДК 340.131:340.134

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВНИЙ ПРИМУС У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ
УКРАЇНИ**

спеціальність 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Р. М. Аракелян

Науковий керівник:

ДУДЧЕНКО Валентина Віталіївна,

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Аракелян Р. М. Державний примус у сучасній правовій політиці України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням теоретичних, нормативно-правових і організаційних засад державного примусу в сучасній правовій політиці України.

У першому розділі розглянуто теоретико-методологічні основи дослідження державного примусу в контексті правової політики України; висвітлено питання виникнення та розвитку поняття правової політики у публікаціях дореволюційних, радянських, та сучасних українських науковців; показано, що поняття правової політики виникло в рамках природно-правового підходу до тлумачення права, та зазнало вплив соціології права; показано роль українських дореволюційних дослідників у формуванні концепції правової політики та зв'язок їхніх робіт з глобальними правовими дослідженнями; встановлено вплив психологічної теорії права на виникнення концепції правової політики держави.

Охарактеризовано радянські підходи до дослідження правової політики. Показано, що у цей період концепція правової політики держави зазнала суттєвого впливу позитивістського учення про право, що збагатило уявлення про неї. Радянський підхід вирізняється надмірною етатизацією (одержавленням) уявлень про право і державу, при цьому держава розглядалася як виключний монополіст застосування державного примусу в своїй правовій політиці. Але напрацювання цього періоду дозволили сучасним дослідникам сформулювати більш комплексне уявлення про правову політику, що враховує як напрацювання дореволюційних, так радянських дослідників. Також у першому розділі розглянуто понятійний,

методологічний та категоріальний апарат дослідження. Здійснено аналіз теоретичних підходів до таких понять: державна політика, правова політика держави, державний примус. Надано визначення державного примусу як різновиду соціального примусу, що здійснюється державою та ґрунтується на праві та встановленій законом процедурі.

У другому розділі розкрито поняття державного примусу в правовій політиці держави. Аналізуються кілька визначень державного примусу, надані в роботах радянських та українських дослідників. Надано характеристику державного примусу як інструменту правової політики держави, визначено його місце серед інших інструментів правової політики держави, наведено співвідношення категорії державного примусу з такими її методами, як переконання і виховання. Показано інструментальну сутність державного примусу, який не може вважатися самоціллю і завжди слугує досягненню цілей державного управління, захисту держави, а також прав і законних інтересів громадян.

У роботі обґрунтовано думку про необхідність примату прав людини при застосуванні державного примусу як інструменту правової політики. Застосування примусу виключно на підставі права в рамках процедури, встановленій процесуальним законом, та з урахуванням гуманістичних засад права, дозволяє використовувати державний примус обмежено, дотримуючись принципів розумної достатності та економії репресії. Також це дозволяє відмежувати державний примус, який за своєю сутністю має бути легітимним, від неправомірних форм державного насильства. Хоча державне насильство і може формально ґрунтуватися на праві, однак невідповідність такого права засадам гуманізму і захисту прав людини призводить до феноменів неправового закону та неправового насильства. На підставі цього зроблено висновок, що хоча позитивістський погляд на державний примус може мати місце та використовуватися для його дослідження, як категорії правової політики, перевагу при визначенні такої політики слід віддавати природному погляду на право, яке ґрунтується на

справедливості. Зрештою, справедливість державного примусу визначає його сприйняття суб'єктами та дозволяє використовувати його найбільш ефективно.

У другому розділі розглянуто запропоновані в літературі класифікації заходів державного примусу. На підставі досліджених доктринальних підходів запропоновано класифікацію заходів державного примусу: заходи, пов'язані з правопорушеннями (заходи відповідальності) та не пов'язані з правопорушеннями (правовідновлювальні, попереджувальні); заходи процесуального забезпечення; заходи, спрямовані на підтримку суспільних потреб; заходи, спрямовані на підтримку функціонування держави та її інститутів. Розділ завершується виявленням меж державного примусу, як розумних обмежень, які дозволяють застосовувати його у запрограмований законодавцем спосіб. Зокрема, йдеться про визначення єдиних можливих форм державного примусу, чітке встановлення органів та посадових осіб, що уповноважені здійснювати державний примус, наявність вичерпного переліку форм примусових заходів, чіткі вимоги до процесуального оформлення державного примусу, закріплення гарантій оскарження неправомірного примусу в адміністративному та судовому порядку, а також про відповідальність посадових осіб, що припускаються неправомірного застосування державного примусу. Застосування державного примусу у суворо встановлених межах дозволяє досягати мети правової політики держави щодо врегулювання суспільних відносин у чітких рамках та у відповідності до засад справедливості, гуманізму, дотримання прав і свобод людини.

Третій розділ роботи присвячений напрямкам застосування державного примусу в правовій політиці держави. Зокрема, розглянуто специфіку застосування державного примусу в адміністративно-правовій політиці, кримінально-правовій політиці та приватноправовій політиці України. Дослідження державного примусу у відповідних видах правової політики здійснено з матеріально-правової та процесуально-правової точок зору.

Обґрунтовано положення про загальну тенденцію усіх видів державної правової політики України у напрямку їх гуманізації, що проявляється у декриміналізації (відмова від кримінального переслідування, переведення окремих складів протиправних діянь з категорії кримінальних правопорушень до категорії адміністративних правопорушень) та депеналізації (зменшення покарання, заміна більш тяжкого покарання менш тяжким). Такі зміни дозволяють не тільки забезпечити дотримання прав осіб, що піддаються примусу, але й показують свою ефективність у напрямку підвищення ефективності боротьби з правопорушеннями, оскільки застосування менш тяжких покарань дозволяє використовувати спрощені процедури, що сприяє невідворотності покарання. В якості прикладу досліджено впроваджений у 2018 році інститут кримінальних проступків. Одночасно з цим показано, що в окремих випадках правова політика держави з метою боротьби з новими типами кримінальних правопорушень може рухатися у напрямку посилення примусових заходів. Прикладом цього процесу є криміналізація домашнього насильства та введення нового типу примусових заходів у вигляді обмежувальних приписів.

Окремо розглянуто особливості державного примусу в кримінальному та адміністративному процесі. При цьому з'ясовано, що чинні процесуальні кодекси, окрім безпосередньо визначених в них заходів примусу, володіють також помітним прихованим примусовим потенціалом, що надає суду можливість спонукати сторони в кримінальних та адміністративних провадженнях до правомірної поведінки через такі інститути, як процесуальні строки, відмова в задоволенні вочевидь необґрунтованих позовів, заяв, скарг, клопотань тощо.

У дисертаційному дослідженні розкрито специфіку державного примусу в приватноправовій політиці держави. Показано, що в приватних правовідносинах ініціаторами примусового впливу, як правило, виступають приватні особи, однак реальне здійснення ними примусу можливе лише за

участі держави. Таким чином, доведено існування у приватноправових відносинах особливих форм державного примусу.

Ключові слова: правова політика держави, державний примус, класифікація державного примусу, державна кримінально-правова політика, державна адміністративно-правова політика, державна приватноправова політика.

SUMMARY

Arakelyan R. M. State coercion in modern legal policy of Ukraine. – Qualifying Scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2021.

The dissertation is a complex scientific research of theoretical, normative-legal and organizational bases of state coercion as a category of legal policy of Ukraine.

The first section considers the theoretical and methodological foundations of the study of state coercion in the context of the legal policy of Ukraine. The emergence and development of the concept of legal policy in the works of pre-revolutionary, Soviet, and modern Ukrainian scholars can be traced. It is shown that the concept of legal policy arose within the natural-legal approach to the study of law, and was influenced by the sociology of law. The role of Ukrainian pre-revolutionary researchers in the formation of the concept of legal policy and the connection of their work with global legal research is shown. The influence of the psychological theory of law on the emergence of the concept of state legal policy is established.

The Soviet approaches to the study of legal policy are described. It is shown that during this period the concept of state legal policy was significantly influenced by the positivist doctrine of law, which enriched the idea of it. The Soviet approach was characterized by excessive nationalization (nationalization) of

ideas about law and the state, and the state was seen as an exclusive monopoly on the use of state coercion in its legal policy. However, the achievements of this period have allowed modern researchers to form a more comprehensive view of legal policy, taking into account the achievements of both pre-revolutionary and Soviet researchers.

The first section provides a conceptual, methodological and categorical apparatus of research. Theoretical approaches to such concepts as state policy, state legal policy, state coercion are analyzed. The definition of state coercion as a kind of social coercion carried out by the state and based on the law and the procedure established by law.

The second section of the study reveals the concept of state coercion in the legal policy of the state. Definitions of state coercion, data in the works of Soviet and Ukrainian researchers are analyzed. The characteristic of state coercion as an instrument of legal policy of the state is given, its place among other instruments of state legal policy is determined, the correlation of the category of state coercion with its methods such as persuasion and education is given. The instrumental essence of state coercion is shown, which cannot be considered an end in itself, and always serves to achieve the goals of public administration, protection of the state, as well as the rights and legitimate interests of citizens.

The paper argues for the need for the primacy of human rights in the use of state coercion as an instrument of legal policy. The use of coercion solely on the basis of law, within the procedure established by procedural law and taking into account the humanistic principles of law, allows the use of state coercion to a limited extent, adhering to the principles of reasonable sufficiency and economy of repression. It also makes it possible to distinguish state coercion, which in its essence must be legitimate, from illegal forms of state violence. Although state violence may be formally based on law, the inconsistency of such a right with the principles of humanism and the protection of human rights leads to the phenomena of illegal law and illegal violence. Based on this, it is concluded that although the positivist view of state coercion can take place and be used for its study as a

category of legal policy, preference in defining such a policy should be given to the natural view of law based on justice. Ultimately, the fairness of state coercion determines its perception by the subjects, and allows it to be used most effectively.

In the second section, the classifications of measures of the state coercion offered in the literature are considered. On the basis of the researched doctrinal approaches the classification of measures of the state coercion on the measures connected with offenses (measures of responsibility) and not connected with offenses is offered, (restorative, preventive, measures of procedural maintenance, the measures directed on support of public needs support for the functioning of the state and its institutions.

The section concludes with the identification of the limits of state coercion as reasonable restrictions that allow the application of state coercion in a manner programmed by the legislator. In particular, it is a question of definition of the only possible forms of state coercion, clear establishment of bodies and officials authorized to carry out state coercion, existence of the exhaustive list of forms of coercive measures, clear requirements to procedural registration of state coercion, fixing of guarantees of appeal of illegal coercion in administrative and judicial order, and the responsibility of officials who commit the misuse of state coercion. The use of state coercion within strictly defined limits allows to achieve the goal of state legal policy to regulate public relations within a clear framework, and in accordance with the principles of justice, humanism, and respect for human rights and freedoms.

The third section of the work is devoted to the areas of application of state coercion in the legal policy of the state. In particular, state coercion in administrative-legal policy, criminal-legal policy and private-legal policy of Ukraine is studied. The study of state coercion in the relevant legal policies is conducted both from a substantive and procedural point of view.

The provision on the general direction of state legal policies of Ukraine towards humanization, which is manifested in decriminalization (refusal of criminal prosecution, transfer of certain types of illegal acts from the category of

criminal offenses to the category of administrative offenses), and decriminalization (reduction of punishment, replacement of a heavier punishment)). This movement not only ensures that the rights of coercive people are respected, but also shows its effectiveness in improving the fight against crime, as the use of less severe penalties allows for the use of simplified procedures, which contributes to the inevitability of punishment. As an example, the institute of criminal offenses introduced in 2018 is studied. At the same time, it is shown that in some cases the state legal policy can move towards the strengthening of coercive measures in order to combat new types of crimes. An example is the criminalization of domestic violence and the introduction of a new type of coercive measures in the form of restrictive regulations.

Peculiarities of state coercion in criminal and administrative proceedings are considered separately. In particular, it turns out that the current procedural codes, in addition to the coercive measures directly defined in them, also have a marked latent coercive potential, providing the court with opportunities to encourage parties in criminal and administrative proceedings to lawful conduct through such institutions as procedural deadlines for, statements, complaints, petitions, etc.

The paper considers state coercion in the private law policy of the state. It is shown that in private legal relations the initiators of coercive influence, as a rule, are individuals, but the actual implementation of coercion by them is possible only with the participation of the state. Thus, we should talk about the existence of special forms of state coercion in private law relations.

Key words: state legal policy, state coercion, classification of state coercion, state criminal law policy, state administrative law policy, state private law policy.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Аракелян Р. М. Становлення вчення про правову політику в теорії права наприкінці XIX – початку XX століття. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 3–11. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/2_2021/3.pdf
2. Аракелян Р. М. Поняття державного примусу в теорії права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 391–393. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/100.pdf
3. Аракелян Р. М. Місце державного примусу в правовій політиці держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 2. С. 3–6.
4. Аракелян Р. М. Державний примус у контексті правової політики держави. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 2. С. 3–6. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2021/3.pdf

Публікації у зарубіжних виданнях:

5. Аракелян Р. М. Державний примус як категорія права: сучасний погляд. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3, vol. 1. С. 87–90. URL: <http://kelmczasopisma.com/viewpdf/959>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

6. Аракелян Р. М. Державний примус як метод державного управління. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 жовт. 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 8–10.
7. Аракелян Р. М. Адміністративно-правовий вплив держави і державний примус. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 лют. 2021 р.) / Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив. Львів, 2021. С. 9–11.

8. Аракелян Р. М. Концепція правової політики в працях українських вчених XIX – початку XX століття. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 15 квіт. 2021 р.). URL:

https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2214%3A050420211515&catid=276%3A1-042021&Itemid=341&lang=ru

9. Аракелян Р. М. Моральність та справедливість як критерії легітимності державного примусу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2021. Т. 1. С. 96–98.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ	12
1.1. Методологічні основи дослідження державного примусу в правовій політиці держави	12
1.2. Дослідження правової політики в теорії права: історія і сучасність	26
1.3. Понятійно-категоріальний апарат дослідження державного примусу в правовій політиці держави	43
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНИЙ ПРИМУС У ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ	65
2.1. Державний примус: філософсько-правове поняття	65
2.2. Місце державного примусу в правовій політиці держави	85
2.3. Класифікація форм, підстави та межі застосування державного примусу в правовій політиці держави	100
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ	117
3.1. Державний примус в адміністративно-правовій політиці держави	117
3.2. Державний примус у кримінально-правовій політиці держави	132
3.3. Державний примус у приватноправових відносинах	149
ВИСНОВКИ	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	169
ДОДАТКИ	195

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Будь-яка правова система лише тоді може виконувати свої функції, коли забезпечується обов'язковість її норм. Держава домагається виконання правових приписів шляхом застосування імперативного впливу. Саме наявність примусу відрізняє право від інших регуляторів суспільних відносин, таких як мораль. Разом з тим, державний примус тільки тоді є легітимним, коли він базується на нормах матеріального права та реалізується з урахуванням приписів процесуального права. В авторитарний період історії України була поширеною практика зловживання державою своїми примусовим повноваженнями, наслідком чого стало викривлення права та деформація правосвідомості суспільства. Одним із завдань розвитку сучасної правової системи України є подолання таких негативних проявів і створення умов для застосування державного примусу виключно у законний спосіб.

Форми, порядок, і способи застосування державного примусу є частиною феномену правової політики держави, що є узагальнюючою теоретико-методологічною категорією, яка відображує загальні закономірності, принципи, цілі діяльності держави з формування та удосконалення правової системи. У широкому сенсі правова політика виступає частиною державної політики в таких сферах, як економіка, соціальна, військова галузь тощо. У вузькому сенсі правова політика полягає у керуючому впливі держави на правову систему, що надає можливість досягти за допомогою такого впливу завдань державного будівництва, обумовлює здійснення суб'єктами правомірної поведінки та впливає на формування їх правосвідомості.

Розглядаючи державний примус у контексті правової політики, слід відзначити, що її розвиток може відбуватися у напрямку посилення державного примусу (більш активного використання репресії як знаряддя державної політики), або у напрямку послаблення примусу (економії

репресії). Сучасна державна політика України має виражений напрямок руху в бік економії репресії та підміни державного примусу методами переконання та виховання. Разом з тим, економія репресії сама по собі не є самоціллю. Політика державного примусу повинна зберігати здатність впливати на суспільство з метою захисту права, охорони державних інтересів та прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб. Завданням дослідження політики державного примусу є виявлення балансу між репресією та економією репресії.

Спрямованість правової політики України на зменшення примусового впливу має конкретні прояви в декриміналізації окремих правопорушень, депеналізації покарань, тобто у зменшенні інтенсивності покарання, заміні більш тяжкого покарання менш тяжкими, що є розумно достатніми для припинення правопорушення та перевиховання порушника. Разом з тим, в окремих сферах спостерігається розширення сфери охоплення державного примусу, прикладом чого може слугувати криміналізація окремих кримінальних правопорушень, зокрема домашнє насильство.

Постійна еволюція інституту державного примусу, як інструменту правової політики держави, обумовлює необхідність вивчення даного явища в його історичному розвитку. Таке дослідження дозволить формувати правову політику державного примусу на наукових засадах, застосовувати коректну методологію реформування державного примусу при розробці нових правових норм, виявляти потребу чи її відсутність у посиленні або пом'якшенні примусових заходів, конкретизувати теоретичні напрацювання щодо державного примусу в конкретних актах правової політики держави, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Державний примус постійно виступав предметом інтересу в теорії права. Будь-яке дослідження правової політики і державного примусу в контексті правової політики має спиратися на роботи видатних фахівців-теоретиків права, таких як С. С. Алексєєв, В. В. Дудченко, А. Ф. Крижановський, Н. В. Кудрявцев, Р. З. Лівшиць, О. В. Малько,

Н. І. Матузов, О. О. Мережко, Ю. М. Оборотов, П. П. Рабінович, Н. Н. Тарасов, О. М. Шевчук.

Теорію правової політики та засобів правової політики розвивали видатні дореволюційні дослідники, зокрема ті, що працювали в Україні, а саме С. С. Дністрянський, Г. Єллінек, Б. В. Кистяківський, Г. А. Ландау, С. А. Муромцев, Л. І. Петражицький, В. Ф. Тарановський, М. П. Чубинський, Г. Ф. Шершеневич та ін. На суттєву увагу заслуговують роботи окремих радянських дослідників, які обґрунтовували поняття правової політики з точки зору позитивістської концепції права, а саме Б. Т. Базилєва, А. І. Козуліна, В. Н. Кудрявцева, П. Т. Полежай, Н. В. Федорова та М. Чхиквадзе.

Значний інтерес до теорії правової політики проявляє сучасна правова доктрина. Зокрема, слід виділити роботи І. І. Байтіна, З. П. Гоменюка, Г. В. Мальцева, О. І. Півторака. Безпосередньо державному феномену державного примусу та окремим його проявам присвятили свої праці С. Л. Дембіцька, Н. А. Железняк, Л. І. Каленіченко, Н. В. Макарейко, В. Л. Ортинський, О. В. Петришин, О. Ю. Ровинський, В. В. Серьогін, В. І. Сировацький, О. В. Стрельцова. На особливу увагу заслуговують монографічні дослідження О. М. Шевчука, у яких автор дослідив методіку державного примусу, М. І. Мірошніченко «Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект (2012), присвячене формуванню правової системи державою, Н. В. Коршунової «Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження» (2017), де авторка навела сучасний погляд на концепцію правової політики, дисертаційне дослідження В. І. Сировацького «Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі (2020), присвячене концептуально-філософським засадам явища державного примусу з точки зору сучасної теорії держави і права.

Одночасно з цим, у правовій теорії існує потреба дослідження феномену державного примусу крізь призму правової політики як її інструменту, за допомогою якого держава реалізує правову політику. Наразі

комплексні монографічні дослідження державного примусу в світлі правової політики держави відсутні. Така ситуація негативно впливає на законодавчу та правозахисну практику, що і зумовило обрання теми дисертаційного дослідження та підтверджує її обґрунтованість та актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 роки «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) та науково-дослідної теми кафедри загальнотеоретичної юриспруденції «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» на 2016–2020 роки.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний теоретико-правовий аналіз проблем, пов'язаних із державним примусом у правовій політиці сучасної держави, а також формування на його основі науково-обґрунтованих практичних та методологічних рекомендацій щодо удосконалення застосування державного примусу в сучасній правовій політиці України.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі *завдання*:

з'ясувати стан наукової розробки теми, визначити понятійний та методологічний апарат дослідження;

виявити напрямки розвитку ідей про правову політику держави в теорії права в минулому та сучасності;

охарактеризувати категорії правової політики і державного примусу та визначити зв'язок між ними;

охарактеризувати поняття державного примусу в теорії права;

визначити місце і роль державного примусу як інструменту правової політики держави;

надати класифікацію засобів державного примусу, встановити підстави та межі його застосування;

виявити особливості застосування державного примусу в адміністративно-правовій політиці держави;

охарактеризувати особливості державного примусу в кримінально-правовій політиці держави;

обґрунтувати підстави і порядок застосування державного примусу в приватноправових відносинах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку із застосуванням державного примусу в рамках правової політики сучасної держави.

Предметом дослідження є державний примус у сучасній правовій політиці України.

Методи дослідження. Методичний інструментарій дослідження обраний з урахуванням поставленої мети та завдань, його об'єкта і предмета. Методологічну основу дисертаційної роботи складає система загальнонаукових та спеціальних підходів і методів пізнання правових явищ. Дослідження концептуально ґрунтується на поєднанні позитивістського та природно-правового підходів до дослідження права, що дозволило надати комплексний аналіз державного примусу, як інструмента правової політики. Феноменологічний підхід дозволив розглянути феномен державного примусу як соціально-правове явище, що є невід'ємною частиною права і суспільства, та сформулювати розширене уявлення про співвідношення цього феномену з іншими явищами державного та суспільного життя (п.п. 1.3, 2.1, 2.2). Герменевтичний підхід використано під час аналізу нормативно-правових актів з метою з'ясування змісту конкретних норм права (п.п. 3.1, 3.2, 3.3). Застосування діалектичного підходу дозволило розглянути досліджувані явища в їхньому розвитку та взаємозв'язку (п.п. 1.1, 1.3, 2.1). Завдяки історичному методу пізнання стало можливим простежити розвиток уявлень про правову політику і державний примус в історії права, виявити витоки сучасних поглядів на правову політику і державний примус (п.п. 1.2, 2.1, 2). Структурно-функціональний метод дозволив побудувати

категоріальний апарат дослідження таким чином, щоб розкрити розуміння державного примусу як частини інструментарію, що використовується в правовій політиці держави (п.п. 1.2, 2.1, 2.2). Для дослідження конкретних проявів державного примусу в окремих галузях правової політики держави використовувався формально-логічний метод (п.п. 3.1, 3.2, 3.3).

Емпіричну базу дослідження склали Конституція і закони України, судова практика, в тому числі Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, вперше було проведене комплексне монографічне дослідження теоретичних та практичних аспектів державного примусу в сучасній правовій політиці України. Це дозволило автору за результатами дослідження сформулювати низку наукових положень, висновків та пропозицій, а саме:

уперше:

запропоновано авторську дефініцію державного примусу в правовій політиці сучасної держави, як державно-правового феномену, що ґрунтується на праві та проводиться за встановленою законом процедурою, метою якого є охорона інтересів держави та прав людини від протиправних посягань та сприяння формуванню легітимної правової системи і правосвідомості суб'єктів;

запропоновано дворівневу систему підходів до розуміння природи державного примусу з урахуванням позитивістського та природно-правового підходу до права та показано, яким чином сучасне поєднання позитивістських і природно-правових ідей впливає на формування ідей про правову політику держави й державний примус у контексті правової політики держави;

встановлено, що процес формування та розвитку правової політики щодо державного примусу охоплює такі етапи: I – дореволюційний, в який виникла ідея правової політики і проводилися перші дослідження щодо державного примусу в правовій політиці; II – радянський, який

характеризується широким застосуванням державного примусу на тлі забуття та поступового відродження у подальшому інтересу до ідеї правової політики; III – сучасний, в якому відбувається дослідження державного примусу і правової політики для потреб модерної держави і розробки державної політики з урахуванням ступеню та інтенсивності державного примусу в різних галузях права;

удосконалено:

теоретичні положення щодо підстав та меж застосування державного примусу як інструменту правової політики держави, зокрема виявлено зв'язок між політикою держави в галузі державного примусу і правами людини, і продемонстровано, що відповідність реального стану забезпечення прав людини суспільним уявленням про права людини має визначати характер використання державного примусу в правовій політиці;

концептуальні напрацювання щодо застосування державного примусу в приватноправових відносинах, зокрема обґрунтовано існування приватноправової політики держави як особливої категорії та показано особливості застосування державного примусу в приватноправових відносинах;

класифікацію заходів державного примусу: заходи пов'язані з правопорушенням (заходи юридичної відповідальності), та не пов'язані з правопорушенням (заходи, які не тягнуть за собою настання юридичної відповідальності), що, у свою чергу, поділяються на правовідновлювальні, попереджувальні заходи; заходи процесуального забезпечення; заходи, спрямовані на підтримку громадських потреб; заходи, спрямовані на підтримку функціонування держави та її інститутів.

набули подальшого розвитку:

теоретичні узагальнення щодо методології використання державного примусу в правовій політиці України, а саме щодо зменшення державного примусового впливу на суб'єктів при збереженні розумної достатності примусу на основі принципу економії репресії;

окремі положення щодо застосування державного примусу в рамках конкретних правових політик, у тому числі кримінально-правової політики та адміністративно-правової політики;

уточнено місце заходів державного примусу, встановлених в процесуальному праві України, зокрема продемонстровано, що роль таких заходів можуть відіграти окремі інститути, що не входять до встановлених Кодексом адміністративного судочинства України, Цивільним процесуальним кодексом України та Господарським процесуальним кодексом переліків примусових заходів. До таких фактично примусових механізмів можна віднести інститут строків у судочинстві, інститут покладання на сторону, проти якої винесено судові рішення, судових витрат, тощо.

Практичне значення одержаних результатів. полягає в тому, що викладені у дисертації висновки і пропозиції можуть бути застосовані у:

наукову-дослідній роботі – як основа для подальшого дослідження державного примусу як правової категорії правової політики України;

правотворчій діяльності – при формуванні державних правових політик, зокрема державної кримінально-правової політики, адміністративно-правової політики, приватноправової політики;

практичній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема правоохоронних органів та судів;

освітній діяльності – для викладання навчальних дисциплін та підготовки посібників із навчальних курсів з теорії держави і права, правової політики, кримінального, адміністративного, цивільного, господарського права, для розробки лекційних курсів з кримінального, адміністративного, цивільного процесу, криміналістики, а також складання текстів лекцій та навчально-методичних матеріалів для проведення семінарів і практичних занять із цих дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри загальнотеоретичної

юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія». Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 23–24 жовт. 2020 р.); «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 19–20 лют. 2021 р.); «Право та закон: теорія, методологія, практика» (м. Київ, 15 квіт. 2021 р.); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 5 наукових статтях, перелік яких затверджено МОН України, 1 статті, опублікованій у зарубіжному науковому виданні, 4 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дослідження становить 201 сторінку, із яких 167 – основного тексту. Список використаних джерел містить 273 найменування і розміщений на 26 сторінках, додатки – на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ

1.1. Методологічні основи дослідження державного примусу в правовій політиці держави

У цьому дослідженні державний примус розглядається в контексті правової політики держави, як її частина та інструмент її реалізації. Державний примус слід розглядати як частину правової політики, тому до нього застосовуються усі методологічні засади, пов'язані з правовою політикою. Відповідно, розгляд методології державного примусу слід розпочати з огляду методології дослідження державної політики.

Справедливим є твердження І. В. Козича, що кожен науковець «визначивши для себе відповідну мету і задачі, стикається з необхідністю вибору методів дослідження», які, на його погляд, є «найбільш ефективними для вирішення того чи іншого завдання. Це – обов'язкова складова сучасного наукового дослідження, яка визначає подальші способи отримання емпіричного матеріалу та його обробки, для складання виправданих та науково обґрунтованих результатів» [96, с. 40].

Отже, фундаментальне значення для будь-якого наукового дослідження має правильне визначення його методології. Такі поняття, як «суспільний порядок», «громадський порядок», «режим законності», «правова держава», покладено в основу правової науки загалом, що обумовлює детальний розгляд питань методології державно-правового примусу, як гарантії підтримки правопорядку та забезпечення соціального компромісу, зокрема.

У загальноприйнятому сприйнятті метод означає спосіб, прийом практичного здійснення чого-небудь. Стосовно державно-управлінської діяльності, під ним розуміється явище практичної реалізації завдань і

функцій виконавчої влади в повсякденній діяльності виконавчих органів (посадових осіб) на основі закріпленої за ними компетенції, у встановлених межах та у відповідній формі. Методологія має інтегральну, об'єднуючу природу. Це – світоглядні та фундаментальні загальнотеоретичні підходи та методи, а також окремі наукові та загальнонаукові принципи.

Одразу слід зазначити, що це дослідження виходить з позицій об'єктивності права, що дозволяє залучити для досягнення його мети увесь методологічний апарат науки, зокрема діалектичні методи. Вибір саме діалектики, як основи методології дослідження, диктується особливостями його предмету. З позицій юридичної діалектики власне наукове вивчення права можливе лише шляхом пізнання його законів та узагальнення юридичних явищ, що реально існують, однак з урахуванням суб'єктивного сприйняття права його суб'єктом [229, с. 117]. Діалектика досліджує право таким, яким воно є в дійсності, з позиції фактів, тобто об'єктивно. Водночас, з урахуванням цих фактів, є можливим визначення кращих можливостей для розвитку права, виявлення його дійсного стану та визначення напрямків його розвитку на підставі об'єктивних відомостей, тобто виявлення суб'єктивного ставлення суб'єкта права до об'єктивної реальності та вплив на право з урахуванням цих суб'єктивних уявлень про краще [107; 146; 262].

Функції правової політики, зокрема державного примусу, виходять далеко за межі вузьких прагматичних завдань. Дійсно, юриспруденція виникає як прикладна дисципліна для задоволення практичних потреб суспільного розвитку. Однак, вона ж має здійснювати аналітичну обробку нормативного матеріалу, систематизовувати існуючі правові норми, сприяти розвитку права в бажаному напрямку. Правова політика має виходити з об'єктивності, однак зрештою має своїм предметом ідеальне право, яким воно має бути. Таким чином, її завдання полягає в формуванні нових положень, спрямованих на розвиток права. Вона виступає загальною теоретико-правовою платформою реформування та поступового розвитку права.

Наведені вище міркування є справедливими також і для державного примусу, як інструменту правової політики. Він є одним зі способів реалізації правової політики, тому повинен сприяти досягненню її цілей, серед яких формування права таким, яким воно має бути. Зокрема, державний примус має впливати на суб'єктивне сприйняття права суб'єктами, переконувати їх у необхідності слідувати правовим нормам, і, зрештою, формувати правосвідомість суб'єкта в дусі слідування приписам права. Таким чином, державний примус розглядається не як суто негативний вплив держави на суб'єкта, а як складне, багатоаспектне явище, що може містити як позитивні, так і негативні для суб'єкта елементи, покликані впливати на його свідомість, формувати цю свідомість та сприяти практичному досягненню цілей правової політики з формування ідеального правопорядку.

Дослідження права повинно полягати не тільки у виявленні його існуючих закономірностей, але й у критиці діючого права та пошуку шляхів його перетворення. Ще відомий юрист XIX століття українського походження П. І. Новгородцев відзначав, що «замислюючись над мотивами, що породжують природно-правові роздуми, ми маємо, насамперед, відзначити суто наукове прагнення до розкриття тих основ, на яких ґрунтується право. Подібні роздуми становлять собою протест моральної свідомості проти існуючих недоліків правопорядку» [162, с. 14–15].

Відзначимо, що основними доктринальними джерелами для цієї роботи слугують дослідження радянських та сучасних українських науковців XX – початку XXI століття. При цьому ми ставимося до них критично через абсолютне домінування в радянській, та значною мірою у пострадянській правовій доктрині концепції правового позитивізму. У цій роботі ми виходимо з того, що правовий позитивізм значним чином обмежував розвиток правової політики, не дозволяючи побачити справжню роль державного примусу в цій політиці, як елементу не стільки карального та

примусового характеру, скільки такого, що формує право, правопорядок і правосвідомість.

У цій роботі здійснено спробу розглянути державний примус в контексті правової політики з нових позицій, а саме з позицій правової політики – поняття, що виникло наприкінці XIX століття, але в радянський період було майже забуто. Тому ми намагаємося повернутися до основ, що були закладені в роботах дореволюційних науковців, аби розглянути державний примус як частину правової політики.

Відзначимо, що в принципі конфлікт між позитивізмом та природним правом не є новим. Власне концепція правової політики виникла в період розвитку позитивістської юриспруденції та домінування позитивістського ідеалу науки. З методологічної точки зору виділення правової політики в самостійну науку диктувалося самою логікою побудови дійсно наукової теорії держави і права, яка розглядалася як дисципліна, що вивчає право об'єктивно, яким воно є, без додавання будь-яких практичних міркувань і суб'єктивних оцінок. Тим самим стверджувалася принципова відмінність між теоретичним і політичним (практичним) підходами, як самостійними методами вивчення права, між пізнавальною (теоретичною) і практично-перетворювальною (політичною) функціями юридичної науки і, відповідно, між теорією і політикою права, як особливими науковими дисциплінами.

Наукове дослідження будь-якого явища, пов'язаного з державною політикою, передбачає, насамперед, з'ясування сутності політичного як такого. Як зазначає М. І. Матузов, правова політика є одним з видів політики як родового, інтеграційного поняття. Отже, неможна з'ясувати сутність державної політики без розуміння того, що таке політика взагалі [144, с. 310].

У науці існували та існують різні визначення політики та різні підходи до її дослідження. Тим не менш, усі вони побудовані на певних загальних положеннях, які, як правило, не ставляться під сумнів. З якого б боку не розглядалася політика, і в яких термінах вона б не визначалася, йдеться

завжди про одне й те саме соціальне явище, особливій сфері державної взаємодії, що невід’ємно пов’язана з владою, державою, його нормами та інститутами, які покликані забезпечити життєздатність суспільства, реалізацію його потреб та інтересів. Інакше кажучи, під політичним «розуміється все те, що має відношення до явищ, інститутів, організаційних форм та відносин в суспільстві, за якими стоять влада й авторитет, які снують в суспільства, для утвердження і збереження порядку й реалізації інших життєво важливих цілей» [38, с. 94].

Разом з тим, правова політика розглядалася і як необхідне доповнення і продовження теоретичної науки про право, а в кінцевому рахунку, як складовий компонент єдиної системи наукового пізнання і перетворення права. Наукова політика неможлива без наукової теорії. Водночас, без політики теорія втрачає зв’язок з життям, практикою, не може в повною мірою реалізувати своє соціальне призначення. Це обумовлює їх тісну єдність і взаємодоповнюваність. Як пишуть з цього приводу О. М. Руднева та О. Н. Ярмиш, слід розглядати правову політику як особливе політико-правове явище, що формується внаслідок системної науково обґрунтованої діяльності держави і громадських об’єднань, спрямоване на визначення стратегії і тактики правового розвитку суспільства [203, с. 8].

Тією мірою, в якій політичний підхід пояснювався як специфічний ракурс розгляду права, ідея правової політики сприяла більш диференційованому вивченню права, відображала притаманне дореволюційному правознавству прагнення до методологічного різноманіття. Виділення правової політики в самостійну галузь правових досліджень сприймалося як закономірний процес розвитку юридичної науки на основі її спеціалізації. На думку Ф. В. Тарановського, зазначена спеціалізація відбувалася в двох напрямках: стосовно специфікації юридичних норм, що обумовлює існування наук цивільного, кримінального, адміністративного права тощо; стосовно розробки їх з догматичної, історичної та політичної точок зору. При цьому визнається не тільки

різноманіття способів вивчення права, а й те, що «кожен з них окремо є цінним, необхідним і незамінним. Віра в рятівний методологічний монізм падає і поступається місцем принципового визнання методологічного плюралізму» [228, с. 9].

Історично концепція правової політики ознаменувала собою поновлення наукового інтересу до проблем правової аксіології і телеології, тобто до тих питань, які перебували за рамками методології юридичного позитивізму, та більшою мірою пов'язані з формально-догматичною інтерпретацією права. На думку німецького дослідника Г. Радбруха, «епоха юридичного позитивізму односторонньо бачила лише позитивність і стабільність права і сприяла тому, що систематичне дослідження принципів доцільності і справедливості чинного права надовго перервалося, а філософія права і правова політика десятиліттями були вимушені зберігати мовчання» [196, с. 91].

Відзначаючи труднощі, з якими було пов'язане становлення політичного напрямку в праві, видатний український фахівець в галузі соціології права М. П. Чубинський приводив вислів німецького юриста П. Ертмана, що охарактеризував положення правової політики в період її становлення: «Навіть в наші дні енергійно оскаржують право на існування критичного, точніше, політичного завдання права; принаймні офіційна юриспруденція наших вищих шкіл, навіть в особі багатьох їх кращих представників, постійно бореться проти визнання важливості цього завдання, якщо не активно, то пасивно» [257, с. 19]. Сам М. П. Чубинський відзначав, що і «наука кримінального права не уникла такої долі: і в ній політизації та етіологічним елементам ще потрібно вибороти своє право за існування і домогтися визнання їх повноправними складовими елементами науки кримінального права. Разом з тим, кримінально-політичний елемент, по суті, має дуже давні традиції, і лише формування кримінальної політики, як наукової дисципліни, відноситься до новітнього часу» [257, с. 20].

Здійснення правової політики через державний примус приймає риси як позитивістської, так і природно-правової теорії та методології. Зокрема, вона приймає критико-прогресивну функцію природного права, яка, однак, здійснюється на основі наукового учення про право. Спираючись на висновки позитивної теорії права щодо того, що є право і як воно діє, правова політика повинна була формулювати науково обґрунтовані уявлення про правовий ідеал (цілі права) і пропонувати шляхи і засоби його досягнення. У такому вигляді зазначена дисципліна дозволяє поєднати природне прагнення до здійснення ідеалів розумного, справедливого, гуманного права з емпірично встановленими фактами, закономірностями, тенденціями, що характеризують право як реально діюче, емпірично існуюче, тобто позитивне, явище.

Викладені думки дореволюційних авторів щодо методології дослідження правової політики та її інструментів виглядають дуже сучасними. Наразі перед теорією права в Україні знову стоїть завдання подолання надмірного тяжіння до позитивізму та відродження гармонійного балансу між позитивістським та природно-правовим поглядом на право. Як відзначає М. І. Байтін, «один з нових моментів, які характеризують нормативний підхід до права, полягає в прагненні до повного подолання існуючого раніше відриву від ідей школи природного права, забезпеченні єдності природного і позитивного права в теорії та на практиці» [18, с. 62–63]. Аналогічні думки висловлює В. В. Сорокін, розвиваючи концепцію еволюційного перетворення правових систем в перехідний період. Поєднання природно-правових і позитивістських цінностей, на думку зазначеного автора, дозволить з'єднати існуюче та належне у праві [216, с. 373].

Дійсно, позитивізм і природне право – найбільш впливові напрямки правової думки, які мають своїх видатних представників як в історії політико-правових учень, так і в сучасному правознавстві. Їх можна порівняти з філософією Платона та філософією Аристотеля. Тобто мова йде,

перш за все, про різні гносеологічні настанови. Як писав з цього приводу В. В. Шкода, «Платон закликає до спостереження ідей, до спекулятивного філософствування. Аристотелю більше до душі учена суворість. Аристотель – емпірик, якщо так можна сказати про філософа. Він формальний логік, що спирається на досвід» [266, с. 3].

Визначившись з тим, що методологічно дослідження будь-яких проявів правової політики вимагає поєднання позитивістського та природно-правового підходу, слід встановити, наскільки таке поєднання є науковим, і чи не вплине природно-правовий підхід на об'єктивність дослідження, доповнюючи його надто суб'єктивним змістом, що може впливати на визнання такого знання науковим?

Почати розгляд цього питання необхідно з того, що основоположною умовою формування наукової теорії є ідейний і методологічний плюралізм. На цій методологічній основі і формується принцип науковості у вивченні держави і права. Цей принцип передбачає позбавлення від міфотворчості, утопізму і вульгаризму, стверджує примат об'єктивного наукового знання над інтересами тих чи інших класів, соціальних груп або окремих вчених. Наукова істина при описі, поясненні і прогнозуванні державно-правових явищ і процесів повинна бути понад усе. Тільки так розкривається сучасний зміст принципу науковості. У цій своїй якості принцип науковості протистоїть так званому принципу партійності, який тривалий час оголошувався основним принципом марксистсько-ленінської теорії держави і права» [178, с. 42–43].

Відмова від віри в існування єдино правильного учення змушує по-новому подивитися і на проблему науковості правової політики. Якби сучасна політико-правова наука представляла собою добірку істинного знання щодо досліджуваних об'єктів, то і проблема полягала б тільки в тому, що б зробити це знання надбанням відповідної політичної практики, перетворити в керівництво до дії. Однак таке ідеалізоване уявлення про науку та її можливості не відповідає дійсності, бо не враховує специфіку і

внутрішню суперечливість самого наукового пізнання. Наука, якою би значною не була її роль в сучасному суспільстві, завжди залишається системою узагальнених уявлень про досліджувану об'єктивну реальність. Ці уявлення, як добре відомо з історії науки, далеко не завжди адекватно відображають дійсність, часто в них вона виступає у викривленому вигляді. Істина і омана – неминучі супутники будь-якого пізнання, у тому числі наукового. І це положення є вельми актуальним природної школи права для гуманітарної науки, де наукова творчість тісно пов'язана з інтересами, що притаманні самим людям, та визначається системою їхніх власних моральних, політичних та інших ціннісних орієнтирів.

Давно помічено, що стосовно політико-правових досліджень важко говорити про таку ступень об'єктивності і наукової безсторонності, що є характерною для природничо-наукових досліджень. Невипадково політику з давніх часів розглядали, здебільшого, як особливе мистецтво, ніж науку. Причина такого положення криється не у відсталості чи меншій значущості гуманітарної науки, а в складності та неоднозначності самого об'єкта пізнання, в імовірнісному характері законів суспільного розвитку. Суспільно-політичні явища характеризуються динамізмом, постійною мінливістю, існуванням безлічі випадковостей, непередбачуваних зовнішніх впливів, що вкрай ускладнює тлумачення їх в рамках чітких, суворо детермінованих причинно-наслідкових зв'язків [152, с. 145].

Зазначені труднощі посилюються ще й тією обставиною, що політико-правові дослідження ставлять перед собою завдання не тільки опису існуючої реальності, але й її зміни відповідно до визначених соціальних інтересів. При вирішенні цього завдання завжди існує небезпека, що створення моделей ідеального може перетвориться в побудову утопій, у фантазію, відірвану від дійсності.

Ці та багато інших чинників накладають свій відбиток на проблему науковості правової політики. Мабуть, слід визнати, що багато зауважень та критики, які висловлюються сьогодні на адресу існуючої політико-правової

практики (суперечливість, безсистемність тощо), значною мірою можуть бути віднесені і до самої теорії. Такий стан речей виглядає не таким вже й дивним, якщо прийняти до уваги, що свідомість ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям, а буття людей є реальним процесом їх життя.

Чи можлива наукова політика? На цю тему висловлювався ще британський філософ XVIII століття Д. Юм в своєму есе «Про те, чи може політика стати наукою». Основна думка Д. Юма зводиться до твердження, що політика допускає існування загальних істин, які не змінюються в залежності від схильностей чи освіченості підданих монарха. Конкретні форми правління так мало залежать від схильностей і характерів людей, що «з них можна вивести такі ж самі загальні та визначені наслідки, що притаманні математичним наукам». Іншими словами, кожна форма правління підпорядковується певним загальним законам функціонування та розвитку, що не залежать від бажання людей [269, с. 119].

Сучасні дослідники проблему науковості політики вирішують більш стримано. Представники так званої соціальної інженерії або технології вважають, що наукова політика можлива, проте основа її науковості полягає не в розумінні ходу історії, а в зборі фактичної інформації, необхідної для побудови або зміни суспільних інститутів відповідно до цілей або бажань суб'єкта. Іншими словами, наука правової політики не повинна ставити перед собою питання, що стосуються виникнення і сутнісного розуміння явищ, їх справжньої ролі тощо, а повинна розглядати виникаючі проблеми в практичному ракурсі, з точки зору цілей та організації правових норм та інститутів, з точки зору досягнення цих цілей.

Філософську основу для такого погляду на право можна знайти в працях К. Поппера, який відстоював інженерний чи, навіть, технологічний погляд на інститути як засоби, що обслуговують визначені цілі, та оцінював їх виключно з точки зору їхньої доцільності, ефективності, простоти та інших якостей, необхідних для досягнення цілей [180, с. 155–156].

На противагу інженерному погляду, історичний погляд вимагає з'ясування походження норм та інститутів та їх призначення, аби встановити їхню реальну роль в історичному розвитку. При цьому, для історичного погляду є характерним виділення такого абстрактного поняття, як «історична необхідність». Утім зазначені підходи, в принципі, не виключають один одного та можуть використовуватися в комбінації.

Розглянемо правову політику крізь призму розглянутих вище підходів. Наприклад, австрійський дослідник Т. Майєр-Малі, визначаючи правову політику як таку, що спрямована на зміну або збереження існуючої правової системи, задається питанням: чи може розвиток правової системи направлятися наукою? Правова політика, на думку цього науковця, не може бути правильною чи неправильною з точки зору науки. В іншому випадку втратила б свій сенс демократія. Політика потрібна тоді, коли необхідно зробити вибір певних варіантів суспільного розвитку. Це завдання парламенту, його не можна вирішити шляхом наукового аналізу.

Науковість, очевидно, не слід сприймати в абсолютному та ідеальному сенсі. Вона не самоціль, а передумова вирішення інших, більш значущих соціально-політичних завдань: забезпечення легітимності політичного курсу, безпеки держави і особистості, створення конкурентоспроможної економіки, формування соціально обґрунтованого і несуперечливого законодавства, підвищення рівня правової обізнаності і юридичної освіти в країні тощо. Науковість, безумовно, є також важливою передумовою формування ефективної правової політики сучасної держави. Результати наукових досліджень оцінюються тим вище, чим вищою є науковість зроблених висновків і узагальнень, чим вони є достовірнішими й ефективнішими. Вони повинні створювати основу для нових наукових розробок [53, с. 318].

Якби правова політика була «царством випадку», то і роздуми з приводу забезпечення її науковості, очевидно, були б позбавлені будь-якого практичного сенсу. Тому вихідною теоретичною передумовою для постановки зазначеної проблеми є припущення, що розглянута сфера

людської діяльності, не дивлячись на відмінності та випадкові обставини, підпорядковується певним закономірностям, ігнорування яких самим несприятливим чином відбивається на її соціальній ефективності. У вивченні таких закономірностей та формулюванні відповідних наукових теорій, принципів, понять, практичних рекомендацій і полягає, у найбільш узагальненому вигляді, призначення науки.

У цьому сенсі можна говорити про особливе змістовне наповнення юридичною практикою правової науки, що відбувається шляхом розбудови теорії та продукування знання. І чим вищий є потенціал відповідної теорії, чим ближче вона наближається до істини, тим вищим є управлінський потенціал права, що обумовлює більшу ефективність у реалізації правовою політикою своїх функцій.

До числа наукових підходів, які володіють значним пізнавальним потенціалом щодо з'ясування специфіки правової політики, як цілісного системного утворення, належить інституціональний підхід, який полягає у виборі аналогічних інститутів як об'єктів для зіставлення, визначення їх нормативного стану, розходжень чи схожості [174, с. 13]. Для юридичної науки вказаний підхід є досить традиційним, проте його застосування, як правило, обмежується лише рамками дослідження структури сформованої системи права. Звідси і сам термін «інститут» зазвичай асоціюється в юридичній науці з правовим інститутом, як сукупністю правових норм, що регулюють, за допомогою специфічних прийомів і способів, однорідний вид або сторону суспільних відносин.

Не заперечуючи значущість інституційного підходу для вивчення структурних особливостей права, окремі автори в останні роки звертають увагу на його обмеженість. Наприклад, Г. В. Мальцев зазначає, що «сучасна юридична наука підійшла до межі, коли вона сама не може обійтися без розвиненої теорії інститутів, придатної не тільки пояснювати структуру права як систему, але й для глибокого розуміння динаміки та механізму впливу права на суспільства та соціальні відносини [141, с. 434].

Будь-яка сфера соціальних відносин (економічних, політичних та ін.) характеризується наявністю і функціонуванням відповідних інститутів, що забезпечують її сталий розвиток та оновлення. Що ж стосується державно-правової сфери, то вона має переважно інституційний характер, сама ж інституціоналізація виглядає як специфічна загальна закономірність виникнення, розвитку та функціонування усіх явищ державно-правового життя.

Особливим соціальним інститутом є правова політика, що інтегрує найбільш значущі точки зору реалізації історичних завдань суспільства і держави питання удосконалення і розвитку правової сфери. Інституційний аналіз правової політики передбачає, насамперед, з'ясування її місця у системах більш складного рівня, зокрема політичної та правової систем. Саме з ними правова політика знаходиться в безпосередньому взаємозв'язку та взаємодії.

Застосовуючи визначені вище методологічні положення щодо правової політики та до такого її інструменту, як державний примус, можна визначити наступні положення щодо методології їх дослідження:

1) вона органічно пов'язана з цільовим призначенням цього виду державної діяльності, як особливого варіанту практичної реалізації єдиної державної влади;

2) вона висловлює та упорядкує вплив суб'єктів виконавчої влади на відповідні об'єкти;

3) вона безпосередньо виражається у зв'язках між суб'єктами та об'єктами державного примусу, як форми практичної реалізації виконавчої влади;

4) ця методологія завжди безпосередньо висловлює належать державі та її виконавчого апарату від повноважень юридично владного характеру;

5) методологія державного примусу завжди має своїм адресатом відповідний об'єкт (індивідуальний або колективний);

6) з урахуванням різноманіття прийомів і способів реалізації управлінсько-примусової компетенції, така методологія сприяє вирішенню управлінських завдань, що стоять перед суб'єктом влади;

7) у методології примусу у відповідному обсязі знаходить своє вираження державний (публічний) інтерес, керуюча воля держави.

Отже, за головними своїми показниками методологія примусу є засобом цілеспрямованого керуючого впливу. Цей елемент системи примусу є регулюючим засобом, тобто виступає в ролі «носія» примусово-правових дозволів, заборон і приписів. З огляду на яскраво виражений профілактичний характер, заходи подібного роду здійснюються в обов'язковому порядку, тобто в процесі односторонньої реалізації юридично-владних повноважень компетентними органами (у виконанні їх посадових осіб). Проявляються вони, як правило, у вигляді певних обмежень і заборон, що характеризує їх примусову природу [35, с. 92].

Головною особливістю державного примусу як елементу державної політики виступає його чітка загально соціальна спрямованість, що забезпечує певну стійкість правовідносин в межах країни та суспільства і формує його цілісність на усіх етапах розвитку. У такий спосіб державний примус сприяє досягненню цілей правової політики з побудови кращого, більш ідеального правопорядку і суспільства правовими засобами.

З точки зору ідеальних завдань правової політики, чим краще держава виконує свої функції, серед яких функція підтримки правопорядку або соціальна функція, тим вищим стає авторитет держави, як інструмент подолання суперечностей та неузгодженостей у законодавстві та засіб досягнення суспільного компромісу і стабілізації рівня загальних зв'язків. Така специфіка державної діяльності обґрунтовує використання на практиці заходів примусового характеру взагалі, та обумовлює методологію державно-правового примусу зокрема [256, с. 103].

Важливу методологічну роль в нашому дослідженні відіграє відмежування державного примусу від інших видів впливу, зокрема такого,

що здійснюється державними службовцями з неправовими цілями, інакше кажучи, із зловживанням службовим становищем. І тут, як слушно підкреслює В. Л. Ортінський, головним критерієм розмежування виступають права людини, адже вони є першоосновою доктрини правової держави, оскільки «поза концепцією прав людини як найвищої цінності, складові правової держави та верховенства права не виявляють свою логічну та теоретико-методологічну основу і втрачають сенс» [165, с. 5].

З точки зору понятійності, державний примус необхідно визначити як вид соціального примусу, сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, що застосовуються уповноваженими суб'єктами у встановленому порядку незалежно від волі суб'єктів застосування в цілях забезпечення громадського порядку і громадської безпеки.

1.2. Дослідження правової політики в теорії права: історія і сучасність

Концепція правової політики виникла на межі XIX–XX століття. Саме у цей час правознавці спрямували свої зусилля на обґрунтування необхідності створення особливої науки, яка б займалася питаннями правотворчості, іншими словами, зосередилася б на розробці проблем, пов'язаних з критикою та удосконаленням чинного права. Таку науку запропоновано було називати політикою права [244, с. 127].

З'явившись у зв'язку з критикою проекту Германського цивільного уложення, учення про правову політику знайшло відображення у німецькій літературі. Згодом воно набуло загального визнання у Європі, у тому числі на теренах Російської імперії [124, с. 1]. Дійсно, вказівки на правову політику, як особливу наукову дисципліну, є характерною рисою юридичної літератури періоду. Вони зустрічаються у працях С. А. Муромцева та

Л. Й. Петражицького, які стояли біля витоків цього явища, а також у багатьох інших правознавців, серед яких можна виділити прихильників різних наукових напрямків і шкіл. Ідея правової політики не стала чимось випадковим і швидкоплинним у юридичній науці. Навпаки, вона органічно вписувалася в загальну концепцію правознавства, що розвивалася в цей період, та відповідала панівним уявленням про його структуру, методологію, соціальне призначення. Іншими словами, правову політику необхідно розглядати в якості такої оригінальної наукової концепції, в якій знайшли своє відображення деякі закономірності становлення і розвитку юридичної науки в цілому.

Дореволюційні концепції щодо правової політики залишили значний слід у вітчизняній юридичній науці, зокрема чимало її положень зберігають значущість та актуальність донині. Так, актуальними залишаються проблеми удосконалення та розвитку правової системи, тобто те саме питання, що ставилося творцями концепції правової політики. Завдяки такій політиці представляється можливим дослідити основоположні питання щодо формування права. Тож перед тим, як дослідити державний примус як інструмент правової політики, доцільно розглянути витoki та сучасне розуміння самого поняття «правова політика».

У деяких аспектах ідея правової політики була співзвучна з класичними уявленнями про політику, які сформувалися ще в Стародавній Греції. І хоча тут не можна говорити про пряму залежність між зазначеними концепціями, спадкоємність в деяких вихідних положеннях все ж спостерігається. Вона стосується, зокрема, трактування правової політики як особливої практичної науки (або практичного мистецтва), що займається оцінкою діючого права і розробкою відповідних пропозицій щодо його удосконалення [239, с. 6].

Як відомо, ще Аристотель розглядав політику як науку практичну, покликану служити тому, щоб формувати дії та передбачати події, а не обмежуватися лише описом фактів. «У всіх мистецтвах і науках, які

повністю охоплюють певну галузь, а не обмежується тільки її частиною, є такий розділ, у зміст якого входить розгляд усього того, що найкращим чином відповідає цій галузі як такої. Звідси ясно, що предметом такої науки є дослідження найкращого виду державного устрою: що це за вид, які повинні бути його властивості, щоб, при відсутності будь-яких зовнішніх перешкод, він виявився найбільш бажаним; з'ясування того, кому який вид державного устрою є найбільш придатним». Викладена традиція розуміння змісту і завдань політичної науки тривалий час залишалася панівною. Вона чітко проявилася у творах Н. Макіавеллі, який відродив політичну науку на зламі XV–XVI століття. Трактатування політики як практичного мистецтва набуло у нього навіть більш чіткої форми. При цьому, державну користь та інтереси завоювання і збереження політичної влади Н. Макіавеллі ставив вище моральних вимог, внаслідок чого його ім'я стало символом політичної підступності.

Як зазначає К. С. Гаджієв, «аж до другої половини 30-х років XIX століття політика розглядалася як практична дисципліна, покликана визначати цілі та норми політичної діяльності. До її завдань відносили осмислення соціальної дійсності та орієнтацію політичної діяльності відповідно до тих чи інших соціальних та моральних цінностей» [38, с. 39].

Таким чином, можна констатувати, що у концепції правової політики мають місце деякі елементи наслідування класичних уявлень про політику. Слід також зазначити, що вихід на передній план прикладної, практичної цінності наукового знання було характерною рисою філософської і соціально-політичної думки Нового часу. Видатний англійський політичний діяч і філософ Ф. Бекон прямо заявив, що наука потрібна людям, перш за все, для вирішення практичних завдань. Цими ж роздумами були пронизані декларації мислителів XVII–XVIII століття [74, с. 310].

Разом з тим, безпосередні витоки і сенс концепції правової політики необхідно шукати у специфічній обстановці, яка склалася в правознавстві наприкінці XIX–початку XX століття. Найбільш характерна риса

зазначеного періоду – орієнтація на філософській позитивізм. Як зазначає М. М. Тарасов, «теоретична юриспруденція другої половини XIX – початку XX століття розвивалася при домінуючому впливі філософського позитивізму і прагнула реалізувати не позитивно-догматичне, а наукове, в сенсі проходження від позитивістського ідеалу науки, ставлення до права» [229, с. 119].

Позитивізм, як відомо, протиставляв себе, насамперед, спекулятивній метафізичній філософії. На переконання О. Конта, позитивна філософія приходить на зміну теологічній і метафізичній філософії у вигляді доказового, заснованого на спостереженні дійсних фактів, а не умоглядних сутностей, знання. Позитивне мислення протиставляється О. Контом метафізичному, як реальне на противагу химерному, достовірне на відміну від сумнівного, точне на противагу неконкретному. Як відзначав філософ, «умоглядна логіка досі являла собою мистецтво більше-менш вправно міркувати згідно невиразним принципам, які, будучи недоступними скільки-небудь задовільному доказуванню, постійно порушували нескінченні суперечки. Відтепер вона визнає як основне правило, що будь-яка пропозиція, недоступна точному перетворенню щодо простого пояснення окремого чи загального факту, не може мати реального та зрозумілого сенсу. Основний поворот, що характеризує такий стан змужніння нашого розуму, по суті, полягає у повсякденній заміні недоступного визначення причин у власному розумінні слова простим дослідженням законів, тобто постійних відносин, що існують між явищами. Про що б не йшлося – про найменші або найважливіші наслідки, про зіткнення і тяжіння, або про розумові й моральні речі, – ми можемо дійсно знати лише різні взаємні зв'язки, властиві їхньому прояву, не будучи спроможними ніколи проникнути в таємницю їхнього утворення» [229, с. 119].

Як відомо, О. Конт був, насамперед, соціологом, і концепція правової політики виникла в рамках соціологічного напрямку досліджень, при чому цей напрямок характеризувався домінуванням позитивістської філософії. Як

слушно підкреслює В. В. Дудченко, при використанні підходу О. Конта усі можливі способи пізнання права звелися б до альтернативи причинності або зобов'язання належного [67, с. 122]. У подальшому ці ідеї були сприйняті іншими науками та адаптовані до їхніх особливостей. Цей соціологічний напрямок права був сприйнятий багатьма правознавцями з різних країн Європи, у тому числі України, яка у ті часи входила до складу Російської Імперії. І хоча українські науковці перебували, як правило, в рамках загальноімперського наукового дискурсу, ними було висловлено ряд оригінальних ідей щодо правової політики та її використання для цілей національного і державницького розвитку.

Так, за концепцією Б. О. Кістяківського, держава виступає як свідома форма організації суспільства, народу та нації, що створюється і захищається людьми у власних інтересах. Отже, завданням держави є турбота про добробут народу. Така турбота є передумовою збереження держави, що повинна виступати провідником солідарних інтересів людей. Державницькі політики мають будуватися в інтересах спільного добробуту, який є «формулою, в якій стисло зафіксованого завдання і мета держави». Досягти такого добробуту здатна лише правова держава. На думку Б. О. Кістяківського, «правова держава – найкраща форма державного буття, яку сформувало людство, як реальний факт» [89, с. 7–9]. З цих позицій дослідника, право є явищем соціального характеру, що існує в динаміці, та має інструментальний характер, тобто повинно слугувати інтересам соціуму. Призначення правової політики держави, на думку Б. О. Кістяківського, полягає в сприянні формуванню конкретних правовідносин, що охороняли та захищали б права та інтереси людини від порушень [90, с. 248–258].

Б. О. Кістяківський розглядав сутність права з огляду на динаміку його розвитку, яка залежить, своєю чергою, від стану суспільства і конкретизується в конкретних правових приписах, пов'язаних з виконанням державницьких функцій. Як пише сучасна дослідниця З. П. Гоменюк, для Б. О. Кістяківського обмежувальним чинником функціонування держави

виступали права і свободи особи, а «функціонування правової держави неможливе в суспільстві, усі члени якого перетворилися на опікуваних та сподіваються лише на милосердність» [45, с. 7].

Аналогічний інструментальний підхід простежується у роботах С. А. Муромцева, особливо в його роздумах про те, що становить собою наука права. Мислитель зазначав, що «необхідно розрізняти остаточну мету, якій слугує наука, і спосіб, яким ця мета досягається. Остаточна мета науки полягає у задоволенні життєвих потреб та служінні життю. Наука виникає з потреб практики, а отже на них, в кінцевому рахунку, і спрямована. Але найкраще свою місію вона виконує у випадку, коли вивчає суспільні явища об'єктивно, з чистою допитливістю, не переслідуючи ніяких безпосередніх практичних цілей» [156, с. 512].

Перехід від зацікавленості у пізнанні до об'єктивно-наукового вивчення соціальних явищ відбувся не відразу. Спочатку наука являла собою практичне мистецтво, тобто політику. Лише поступово, в процесі історичного розвитку, пізнавальна діяльність починає усвідомлюватися як така, що має самостійну цінність, її зв'язок з практикою стає опосередкованим, і поряд з політикою виникає наука у справжньому розумінні цього слова. З цього моменту співвідношення політики і науки стає іншим. Якщо наука виникла з політики, мистецтва і політичного мистецтва, то тепер вона зайняла місце над ними.

З цього приводу С. А. Муромцев зазначав, що «остаточна мета науки полягає в служінні різноманітним вимогам життя. Але найкращий шлях, яким ця мета досягається, є шлях чистої допитливості. Завдання науки полягає у визначенні законів, за якими відбуваються явища. Завдання мистецтва полягає в тому, щоб вказувати ці цілі практиці, і, відповідно до наукових висновків, комбінувати засоби для досягнення обраних цілей. Сам вибір цілей відбувається під керівництвом науки» [156, с. 513]. Це загальне положення С. А. Муромцев поширює і на сферу соціальних наук, у тому числі правознавства, адже, на його думку, завдання соціальних наук повинно

полягати у вивченні законів, за якими відбуваються явища суспільного життя. Зокрема, «правознавство має вивчати закони розвитку тієї галузі соціальних явищ, яка відома під ім'ям «право». Перший крок науки – емпіричний, наглядний, і на цьому етапі визначається що саме відбувається. Політика в сенсі теорії мистецтва виконує другий крок, визначаючи, що має бути, і до чого слід прагнути» [156, с. 512].

Таким чином, на думку С. А. Муромцева (а також інших дослідників того часу), відокремлення політики в самостійну галузь досліджень обумовлене закономірностями процесу розвитку наукового знання. Хоча наука історично нібито виросла з політики, найповніше вона може розкрити свій пізнавальний потенціал і свою практичну цінність лише будучи віокремленою від останньої. Відповідно, першочергове завдання правознавства полягає у тому, щоб подолати теоретико-політичний еклектизм існуючих державно-правових учень, «очистити» загальноправову теорію від різноманітних політичних нашарувань і надати їй, тим самим, справді науковий характер. До тих пір, вважали дореволюційні дослідники, поки в державно-правових дослідженнях політичний зміст не буде відокремлений від теоретичного (тобто справді наукового), а політична точка зору буде змішуватися з теоретичним вивченням права, формування наукової теорії права (отже, і наукової правової політики) буде просто неможливим. Іншими словами, головним, визначальним мотивом має стати бажання сформулювати своєрідне «чисте» від політики учення про державу і право. Як уявляється, саме цей підхід пояснює, чому в цей період концепція правової політики була мало розробленою [14].

С. А. Муромцев, Л. Й. Петражицький, Г. Єллінек та інші відомі автори вважали, що з часів античності державно-правові учення мали переважно політичний характер, тобто ідеальні уявлення в них переважали над вивченням цих явищ такими, якими вони дійсно є. В античній літературі, на думку Г. Єллінека, «перше питання, що впливає з наукової потреби в

пізнанні держави, зводиться до формулювання того, що таке державі, як вона має бути влаштована» [69, с. 51].

Аналогічні погляди висловлював Л. Й. Петражицький. На його переконання, в ученнях Канта, Гегеля, Краузе та інших видатних мислителів переважною точкою зору є «не стільки теоретична, скільки практична, політична, і головний їх недолік – змішування цих двох різних точок зору» [170, с. 54]. З цього приводу сучасний український дослідник С. П. Рабінович наголошує, що попри її, здавалося б, суб'єктивний, психологічний характер, ідея правової політики Л. Й. Петражицького ґрунтується «на емпіричних засадах доцільності та ефективності» [195, с. 71].

Не дивно, що і Л. Й. Петражицький, який стояв біля витоків науки правової політики, та Г. Єллінек, який зробив значний внесок в обґрунтування політики як частини науки про державу, власне політичному напрямкові приділяли не так багато уваги. Основний акцент вони робили на розвитку загальнотеоретичного учення про державу і право, вважаючи, що саме в ньому існує явний дефіцит.

Розвиток концепції Л. Й. Петражицького можна побачити в роботах українського дослідника С. С. Дністрянського, зокрема у виданій ним вже в еміграції роботі «Загальна наука права і політики» [64]. Учений виходив з того, що право є первинним по відношенню до політики природним станом існування людини, що виходить з потреб суспільного життя, а виникнення держави є результатом інституціоналізації суспільних зв'язків. Проте сама держава є все ж самостійним явищем, і здатна діяти окремо від суспільства як в його інтересах, та і всупереч таким інтересам. Головним завданням держави стає реалізація політики саме в інтересах суспільства, а не проти таких інтересів. Яскравим проявом поглядів С. С. Дністрянського на державу і право став розроблений ним на прохання уряду Є. О. Петрушевича проєкт Конституції Західноукраїнської Народної Республіки [222, с. 67–70].

Можна сказати, що правова політика, за задумом її творців, представлена у вигляді науки, що сприймає позитивні риси як позитивістської, так і філософсько-правової (природно-правової) теорії і методології. Передбачалося, зокрема, що ця дисципліна візьме на себе політичну, критико-прогресивну функцію природного права, але здійснювати її буде на основі нового, справді наукового (зокрема, психологічного) учення про право. Спираючись на висновки позитивної теорії права щодо того, що є право і як воно діє, правова політика повинна була формулювати науково обґрунтовані уявлення про правові ідеали (цілі права) і пропонувати шляхи і засоби їх досягнення. У такому вигляді зазначена дисципліна дозволяла поєднувати природне прагнення до здійснення ідеалів розумного, справедливого, гуманного права з емпірично встановленими фактами, закономірностями, тенденціями, що характеризують право як реально діюче, емпірично існуюче, тобто позитивне, явище.

Викладені думки дореволюційних авторів багато в чому співзвучні уявленням сучасних правознавців про необхідність свідомого поєднання позитивістських і природно-правових засад, подолання дуалізму між природним і позитивним правом. На думку М. І. Байтіна, «один з нових моментів, які характеризують нормативний підхід до права, полягає у прагненні до повного подолання існуючого раніше відриву від ідей природної школи права, забезпечення єдності природного і позитивного права в теорії та на практиці» [18, с. 62–63]. Аналогічні думки висловлює В. В. Сорокін, розвиваючи концепцію еволюційного перетворення правових систем у перехідний період. Загалом тенденція подолання протистояння позитивізму і природно-правової школи, як базових типів праворозуміння, є характерною рисою розвитку концепцій в теорії держави і права наприкінці ХХ століття [1, с. 12].

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, концепція правової політики асоціюється, перш за все, з ім'ям засновника психологічної теорії

права і держави Л. Й. Петражицького. Цим підкреслюється особливий внесок останнього в розробку цього наукового напрямку. Дійсно, хоча сама ідея про необхідність виділення політики в особливу галузь досліджень висловлювалася і раніше, саме Л. Й. Петражицький був і, мабуть, залишається одним з найбільш яскравих і самобутніх учених, що концептуально обґрунтували необхідність надати цій ідеї рис самостійної і надзвичайно важливої науки. Науковий авторитет дослідника також зіграв не останню роль в утвердженні зазначеної ідеї в дореволюційному правознавстві та вплинув на післяреволюційних і сучасних авторів.

Необхідно зазначити, що погляди Л. Й. Петражицького поділяли не всі правознавці того часу. У дореволюційній теорії права сформувалися як мінімум дві оригінальні концепції науки правової політики. Основне розмежування між ними проходить по лінії цінностей. Відповідно до цього, В. А. Рудковський пропонує поділ цих концепцій на ціннісно-орієнтовану, або ціннісну, засновником якої власне і був Л. Й. Петражицький, та ціннісно-нейтральну, або інструментальну, яку відстоював Г. А. Ландау [202, с. 110].

Зважимо, що сам Л. Й. Петражицький щодо своїх ранніх німецькомовних робіт з правової політики зазначав, що його мета полягала «не у розв'язанні спеціальних проблем, а в доказуванні можливості та необхідності створення науки правової політики та у виробленні основного наукового методу для вирішення питань законодавчої політики» [170, с. 245].

Як і деякі інші автори, Л. Й. Петражицький виходив з необхідності послідовного розмежування наук теоретичних і практичних. Змішування теоретичного погляду на право з практичним є, на думку Л. Й. Петражицького, недоліком більшості класичних і значного числа сучасних для того часу учень про право і державу. Сутність вказаного змішування полягає в тому, що право представляється в цих ученнях не таким, яким воно є насправді, а таким, яким, на думку того чи іншого автора

або наукового напрямку, воно має бути. З цих позицій Л. Й. Петражицький критикував представників різних правових шкіл, які визначали право через категорії свободи, рівності та інших ідеальних благ, до досягнення яких прагне людство. На думку сучасного українського дослідника О. О. Мережка, ідея Л. Й. Петражицького полягала в необхідності врахування взаємного впливу права і сприйняття права, бачення того, яким чином право формує уявлення саме про себе, і як ці уявлення впливають на формування права [145, с. 10].

Дійсно, як відзначав сам Л. Й. Петражицький, те, чи буде право скероване на досягнення свободи або рівності, миру чи інших ідеальних благ – проблеми важливі і цікаві, але їх вдале чи невдале вирішення, що відносяться до практичної науки – правової політики, не можна приймати за рішення теоретичної задачі з визначення спільних і відмінних ознак правових явищ, незалежно від того, чи відповідають вони тому, що бажано досягти у сфері права, чи ні, а також чи є окремі норми гідними схвалення, розумними, або ж гідними осуду, нерозумними» [145, с. 10].

Г. А. Ландау солідарний з ідеєю Л. Й. Петражицького в тому, що політична точка зору, або політичний підхід до права, – це специфічний ракурс дослідження, який не слід змішувати з теоретичним вивченням у чистому вигляді. Але для нього спірним залишалося питання: чи утворює правова політика самостійну науку в тому сенсі, в якому про неї говорить Л. Й. Петражицький.

На думку Г. А. Ландау, Л. Й. Петражицький правильно вказав на основні елементи змісту правової політики, але невірно інтерпретував їх значення. Тому правової політики в тому значенні, яке надавав їй Л. Й. Петражицький, не існує. Насправді, як писав Г. А. Ландау, «є і завжди було вивчення питань, що стосуються створення права, яке проводиться шляхом теоретичного дослідження, а також з'ясування цілей права, суспільства та нашої роботи в ньому. Таке вивчення не стосується окремої науки, а є пристосуванням даних вже існуючих наук (теорії та деонтології)

до якого-небудь спеціального питання. Правова політика – це та ж сама наука, тільки пристосована до запитів, що створюються реальним життям. Вона є прикладною наукою, або однією з прикладних наук про суспільство» [124, с. 88]. У розумінні Г. А. Ландау, правова політика так само належить до теоретичної науки права, як технологія відноситься до фізики, терапія до фізіології, і сама по собі є соціальною технологією, яку дослідник називав «терапією та гігієною громадськості» [124, с. 88].

Інструментальний підхід поділяв О. І. Ільїн, для якого правова політика – це таке дослідження, що «має встановити і довести єдину, найвищу мету, що здійснюється правом і правовими об'єднаннями людей, і слідом за цим віднайти вірні засоби, що ведуть до реалізації цієї мети; вона розгляне кожне правове явище і кожну правову норму з точки зору їхньої практичної придатності та непридатності, дасть вказівку і поради мудрому правителю» [77, с. 154]. Правову політику О. І. Ільїн виділяє поряд з соціологією, історією, теорією, філософією права і деякими іншими науками. Якщо взяти до уваги, що значну частину своєї наукової творчості І. А. Ільїн присвятив саме виявленню та обґрунтуванню єдиної і найвищої мети права і держави, то можна сказати, що сам він певною мірою розвивав саме політичну точку зору.

Право, на переконання І. А. Ільїна, має об'єктивне значення і об'єктивну цінність. Несправедливість ні за яких умов не може стати правом, і, навпаки, право завжди зберігає свою значимість об'єктивно кращого правила поведінки, навіть якщо це правило в дійсності ігнорується. «Цю об'єктивність предметного змісту щодо права можна описати так, що поза людською свідомістю є якась єдина і об'єктивна правота, яку можна пізнати тільки через внутрішній досвід, через справжнє, предметне випробування і розкриття природного права [77, с. 174]. З цих позицій І. А. Ільїн різко критикував представників тих правових шкіл, які пов'язували поняття права з психічними переживаннями суб'єкта, класовими інтересами, або іншими суб'єктивними факторами.

У самотійну галузь юридичної науки виділяв правову політику Ф. В. Тарановський. Право, вважав він, вивчається і розробляється з трьох точок зору – історичної, догматичної і політичної. Відповідно до цього, наукова юриспруденція розпадається на три основні галузі – історію права, юридичну догматику і правову політику. Правова політика відправляється від критики чинного права, не пов’язана принципом законності і займається проблемою подальшого правотворення. До її відання належить не *de lege lata* (про закон виданому, тобто діючому), а *de lege ferenda* (закон, який повинен бути виданий, повинен діяти) [228, с. 339].

Правова політика, на думку Ф. В. Тарановського, покликана вносити елемент свідомої людської творчості в стихійно-закономірний процес розвитку права. Вона повинна наповнити формальне визначення права, яке формулюється в загальному вченні про право, позитивним змістом. Так, якщо загальною формальною метою права визнається забезпечення загальних і індивідуальних інтересів, то правова політика, маючи на увазі завдання подальшої правової творчості, визначає, що повинно вважатися таким, що має загальний інтерес, які індивідуальні інтереси і які запити свободи повинні бути прийняті до уваги при подальшому перетворенні чинного права [228, с. 111–112].

Велику роль правовій політиці відводив Г. Ф. Шершеневич. Він визнавав її як систему заходів, спрямованих до зміни законодавчим шляхом існуючого порядку відповідно до ідеальних уявлень [264, с. 509–510]. На його думку, відсутність загальної правової політики для всіх галузей права, і наявність лише зародків такої політики для окремих галузей, є головним недоліком правової системи і політики держави [264, с. 805].

У контексті даного питання не можна обійти увагою ім’я видатного німецького правознавця Г. Єллінека, який наполегливо відстоював думку про необхідність виділення політики в самотійну галузь державно-правової науки. Хоча Г. Єллінек не оперує терміном «правова політика», немає сумнівів у тому, що його розуміння політики, як частини науки про державу,

має пряме відношення до цього явища. Державні науки в широкому сенсі охоплюють, на думку зазначеного автора, все правознавство, а у вузькому сенсі включають в себе соціальне учення про державу та учення про державне право. Відповідно, усі основні положення, які належать до характеристики політики, як частини державної науки, поширюються і на її правову частину. Змістом прикладної науки про державу також є норми [69, с. 50].

Г. Єллінек, як і багато інших авторів, відносили політику до розряду практичних (прикладних) наук, вважаючи, що вона є учення про досягнення певних державних цілей, і, отже, здійснює аналіз явищ державного життя з певної телеологічної точки зору, що є, водночас, критичним мірилом при обговоренні явищ і відносин державного життя. Якщо учення про державу тільки пізнає, то політика, по суті, тільки оцінює. Політика є ученням не про те, що існує, а про те, що має існувати. При цьому Г. Єллінек вказує на тісні внутрішні зв'язки всіх явищ державного життя, через які абсолютного розмежування між політикою та теоретичною наукою про державу навряд чи можна досягти, відзначаючи, що той, хто трактує цілі будь-якої державної постанови, має попередньо «пізнати її буття і діяльність». Отже, кожне докладне теоретичне дослідження, за загальним правилом, має стосуватися тих питань, що належать власне до теоретичної науки про державу. З іншого боку, тільки зважаючи на політичне можливе, державно-правові дослідження отримують зміст та мету. На думку Г. Єллінека, кінцевим завданням науки права виступає сприяння побудові кращого суспільства майбутнього. Виходячи з цього, він сформував наступну максиму: «політично неможливе не може бути предметом серйозного юридичного дослідження» [69, с. 50].

Розвиток дореволюційного вчення про правову політику перервався в 1917 році. У радянській юридичній науці термін «правова політика» майже не використовувався. Як правило, до нього вдавалися у зв'язку з критикою буржуазних правових учень. Загалом зазначена ідея у тому вигляді, як її

розвивали дореволюційні дослідники, була зустрінута негативно. Радянські правознавці вважали за краще говорити не про правову політику, а про правову (юридичну) політику, під якою стали розуміти особливий вид партійно державної діяльності з управління правовою сферою. Дуже наочним є висловлювання В. М. Кудрявцева: «У вітчизняній науці іноді користуються поняттям правової політики, маючи на увазі стратегію Комуністичної партії і Радянської держави в галузі правового регулювання життя суспільства» [118, с. 10]. Як можна побачити, поняття правової політики стало використовуватися лише іноді та не для його характеристики особливого наукового напрямку, а як вираження стратегії партії і Радянської держави в питаннях правового регулювання.

На переконання радянських авторів, дореволюційні юристи, в силу недосконалості їхньої методології, так і не змогли правильно, з наукових позицій, вирішити питання про співвідношення теорії права і правової політики. Новий радянський підхід базувався на принципах діалектики. Діалектичний взаємозв'язок зазначених категорій трактувалася в радянській літературі в тому сенсі, що, з одного боку, теорія права є ідеологічною і теоретичною основою правової політики. З іншого, як писав український радянський вчений П. Т. Полежай, «марксистсько-ленінська теорія права відчуває на собі вплив правової політики. Всі найважливіші положення і висновки про загальні принципових засадах соціалістичного права, про порядок його створення і застосування на практиці розробляються в відповідно до вимог правової політики. Розробляються марксистсько-ленінською теорією права наукові категорії і поняття, що мають керівне значення для галузевих юридичних дисциплін, повинні відповідати змісту і напрямку правової політики» [178, с. 42–43].

Фактично це означало, що положення теорії права про правову політику і інші державно-правові явища повинні знаходитися в суворій відповідності з «принциповими основами» політики партії у цій сфері. Характерно, що в цитованій вище праці по марксистсько-ленінській

загальної теорії держави і права найважливіші етапи в розвитку радянської юридичної науки і досягнуті їй результати безпосередньо зв'язуються з директивами партії [142, с. 153].

Певне пожвавлення наукового інтересу до проблем правової політики відбулося після прийняття Конституції СРСР 1977 року. У цей період з'явилися роботи В. Н. Кудрявцева, Є. В. Куманіна, К. Д. Крилова, І. М. Степанова, В. М. Чхиквадзе та інших авторів, в яких розглядалися окремі аспекти зазначеного явища. Правова політика розглядається ними в якості важливого фактору правотворчості. Питання правової політики, її поняття та принципів стали предметом оригінального розгляду в колективній роботі радянських авторів «Правова система соціалізму» [181, с. 140]. Однак тільки в 1985 році Н. В. Федоровим було проведено перше в радянській юридичній науці спеціальне монографічне дослідження, присвячене соціалістичній правовій політиці з історико-теоретичної, практичної та методологічної точки зору [245].

Наприклад, А. Підгурецькій, прагнучі максимально деполітизувати та деідеологізувати правову політику, значною мірою звів її зміст до розробки правил законодавчої техніки. На його думку, судження про правову політику стосується переважно правил кодифікації [176, с. 314]. Сюди належать вимоги, що визначають, як потрібно редагувати правові приписи, щоб вони були зрозумілими, зв'язаними та узгодженими з іншими правилами, які визначають життя суспільства. До них безпосередньо належать «правила техніки кодифікації», які стосуються упорядкування різних приписів в рамках одного нормативного акту або погодження розпоряджень або збірок приписів різних нормативних актів [176, с. 307].

Багато положень, сформульованих радянськими авторами, зберігають свою актуальність і в сучасних умовах. У той же час, в силу, перш за все, об'єктивних чинників, зазначена проблематика носила надмірно політизований та ідеологізований характер. Принцип партійності не дозволяв здійснювати об'єктивний аналіз політико-правових процесів, що

відбувалися в радянському суспільстві. Радянська концепція правової політики значною мірою втратила конструктивно-критичний вміст і часто перетворювалася у відкриту апологію курсу партії і Радянської держави у сфері правового будівництва, підкріплену посиленнями на рішення партійних з'їздів і пленумів. Цікаво порівняти наведену вище цитату В. Н. Кудрявцева з його ж позицією щодо ситуації з радянською наукою правової політики, висловлену у 1995 році: «Можна прямо сказати, що дослідники, накопичуючи значний емпіричний матеріал, не мали можливості, за незначними винятками, реалістично оцінити його і зрозуміти, що вони означають в плані суспільного розвитку загалом. Звичні стереотипи перешкоджали розумінню того, що країна переживає період застою. І в підсумку виходило так, що соціально-політичні оцінки емпіричних методів соціально-правових досліджень 70-х – початку 80-х років ХХ століття більшою мірою мало відповідали дійсності» [117, с. 5].

Таким чином, розвиток теорії правової політики в радянський період мав суперечливий характер. З одного боку, цей напрямок досліджень визнавався надзвичайно важливим. Завдання формування наукових засад соціалістичної правової політики радянські автори покладали на теорію держави і права, яка мислилася як багатофункціональна наука, що здійснює, поряд з теоретичною, й інші функції, зокрема політичну. Концепція соціалістичної правової політики розроблялася на основі марксистсько-ленінського учення і була покликана, в кінцевому рахунку, сприяти вирішенню головного завдання – будівництва комунізму. У рамках такого підходу розвивалися концептуальні положення про поняття та зміст соціалістичної правової політики, її принципи, місце і призначення в системі державного управління соціалістичним суспільством тощо.

1.3. Понятійно-категоріальний апарат дослідження державного примусу в правовій політиці держави

Виступаючи в якості однієї з підсистем суспільства, політика в концентрованому вигляді відображає найбільш істотні, докорінні інтереси різних соціальних груп, класів, народів, держав, є специфічною формою їх узгодження і реалізації. Як підкреслює А. Б. Венгеров, йдеться про ту чи іншу суспільну діяльність, дії та рішення, що приймаються в рамках такої діяльності, що торкаються інтересів багатьох людей. Сфера політики істотно розширюється в міру збільшення таких загальнозначущих проблем.

Специфічним об'єктом політики є власне політична (державна) влада, її приналежність, організація, функціонування тощо. Саме прямий або непрямий зв'язок з владою і діяльністю владарювання є тією межею, яка дозволяє виділити політику і політичні відносини з усіх інших суспільних відносин [28, с. 15] .

З огляду на складний і багатоаспектний характер політики, при її характеристиці іноді використовують такі вирази, як «політика в широкому сенсі» і «політика у вузькому сенсі». Політика в широкому сенсі охоплює суспільні явища, сукупність яких становить політичну сферу життя суспільства. Основними структурними компонентами політики є політичні відносини, що виражають стійкий характер взаємозв'язків різних загальнодержавних груп, класів та інших спільнот між собою та з інститутами влади; політична свідомість, що відображає залежність політичного життя від усвідомленого ставлення людей до своїх соціально і владно значущих інтересів і потреб; політична організація, яка характеризує роль інститутів публічної політичної влади, як центрів управління суспільними інтересами. Наявність і взаємодія зазначених і деяких інших елементів надають політиці внутрішню цілісність, дозволяють виконувати їй певні функції в суспільстві [98, с. 102–114].

Під політикою у вузькому сенсі прийнято розуміти практичну діяльність держави та інших суб'єктів політичної системи з розв'язання соціально значущих завдань, а також основні напрямки цієї діяльності. У даному контексті говорять, наприклад, про економічну, соціальну, демографічну, наукову та інші політики. Своєрідною квінтесенцією різноманітних підходів до політики є визначення, що склалося ще в античності і стало її класичним визначення, згідно з яким політика є мистецтвом управління державними або суспільними справами [179, с. 585].

Політика незмінно виступає в єдності двох її сторін – об'єктивної та суб'єктивної. Об'єктивна природа політики виражається, насамперед, у тому, що її існування, структура, функції не можуть бути поставлені в залежність від волі і бажання будь-яких індивідів, соціальних груп або навіть суспільства в цілому. Політичний устрій неможливо створити штучно. Характер існуючих політичних відносин, політичної організації та інших сторін політики обумовлюється усією сукупністю конкретно-історичних умов розвитку суспільства, в тому числі особливостями соціальної структури і економічного ладу [259, с. 39].

Для юридичної науки, зі зрозумілих причин, особливий інтерес представляють ті сторони політики, в яких виявляються її закономірні зв'язку з правовою сферою життя суспільства та її центральним елементом – правом. До числа категорій, націлених на розкриття зазначених аспектів, відноситься, зокрема, поняття правової політики.

Необхідність у формуванні та реалізації осмисленої правової політики стає очевидною при розгляді недостатньо продуманої діяльності держави, незавершених чи неефективних реформ тощо. Ще у 1995 році С. С. Алексєєв з цього приводу писав: «Хоча прийняті заходи часом і носять назву реформ (наприклад, судової реформи), багато державних акцій в цій галузі мають випадковий поверхневий характер, позбавлені єдиної стрижневої лінії, чітких орієнтирів, пріоритетів [8, с. 59–60].

В якості ключової ознаки правової політики неодмінно відзначається її тісний та нерозривний зв'язок з правовою сферою соціального життя. Як підкреслює О. В. Малько, «правова політика тому і має назву правової, що пов'язана з юридичною діяльністю і відповідним простором, юридичними засобами і механізмами» [139, с. 16].

В усіх випадках відзначається управлінська природа явища, що розглядається, здатність правової політики надавати організаційну форму і направляти свій вплив на розвиток правової сфери, а через неї на інші галузі суспільних відносин (економіку, соціальні відносини, тощо). Іноді вказану властивість уточнюють в тому сенсі, що мова йде про явище, яке справляє істотний, визначальний вплив на формування і функціонування елементів правової системи суспільства.

Правова політика виступає як категорія узагальнюючого теоретико-методологічного плану, що фіксує найбільш загальні закономірності, принципи, цілі діяльності держави та інших суб'єктів у сфері удосконалення та розвитку правової системи. Правова політика традиційно сприймається у взаємозв'язку і взаємодії не тільки з правом і правовою системою, але й з іншими сферами суспільного життя і видами державної політики (економічної, соціальної, оборонної, етнографічної тощо) [109, с. 29].

Спільність викладених і деяких інших позицій дозволяє сформулювати попереднє визначення правової політики. Воно може виглядати, наприклад, так: правова політика – це такий різновид державної політики, яка знаходиться в закономірною зв'язку з правовою сферою життя суспільства і є необхідним організуючим і направляючим фактором її формування, функціонування та розвитку.

Право виступає по відношенню до політичної діяльності в кількох «іпостасях»: 1) як ціннісно-нормативний регулятор, критерій правомірності і соціальної виправданості політики; як форма прояву політики, інструмент офіційного закріплення, юридичної конкретизації та практичного здійснення політичної волі держави; 2) як мета державної політики і, одночасно, об'єкт

політичного впливу; 3) як відносно самостійний соціально регулятивний феномен, що володіє власною природою, функціями, закономірностями розвитку тощо [166, с. 63].

Цей підхід, в принципі, базується на досягненнях радянської політико-правової думки. Так, на думку радянського дослідника Н. В. Федорова, специфіка правової політики полягає в тому, що вона не тільки служить владно-управлінській системі, але й спрямована на правове упорядкування та обмеження її діяльності. Він також зазначав, що «соціальна цінність даного аспекту полягає у встановленні правових бар'єрів, рамок для владно-управлінської системи, які служать для запобігання і припинення владно-управлінських зловживань. Історичний досвід показує, що служба політичного режиму в правовій політиці є основною по відношенню до другого її аспекту, значущість якого, однак, помітно зростає при демократизації державного і суспільного життя» [245, с. 18].

Важливою є також теза про тісний зв'язок правової політики з процесами демократизації державного і суспільного життя. Дійсно, свій творчий потенціал правова політика здатна розкрити повною мірою лише в такому суспільстві, яке досягло відповідного рівня політичної і правової культури, а також володіє необхідними юридичними, організаційними, політичними та іншими ресурсами для впливу на владу. Тому правова політика органічно пов'язана з розвитком політичної і правової систем, удосконаленням інститутів самоуправління, затвердженням основних прав і свобод людини, формування так званого «третього сектору» (організацій громадянського суспільства) тощо [76].

Також необхідно відзначити, що у зв'язку з існуванням в Україні гострих соціальних проблем, поняття правової політики все частіше пов'язується з поняттям функцій держави. При цьому, співвідношення цих двох понять лишається не до кінця з'ясованим.

Під функціями держави у вітчизняній літературі, як правило, розуміються основні напрямки державної діяльності. Таке розуміння

склалося ще в радянській науці і поділяється більшістю сучасних дослідників. Наприклад, представник радянської доктрини Н. В. Черноголовкін відзначав, що «під функціями соціалістичної держави розуміються такі, що виражають класову сутність основні напрямки (і сторони) в її діяльності, спрямовані на розв'язання історичних завдань, які стоять перед державою на певному етапі розвитку». Інший дослідник М. І. Байтін розглядав функції держави як основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виражаються та конкретизуються її класова і загальнолюдська сутність та соціальне призначення [17, с. 61].

Погоджуючись, в цілому, що існує кореляція між державною політикою та функціями держави, маємо відзначити, що функціональна характеристика держави, як і будь-якого іншого соціального інституту, звичайно ж, не вичерпується лише його функціями. Вона є набагато складнішою за своїм змістом і структурою і представлена, зокрема, такими явищами і поняттями, як цілі, методи, засоби, форми діяльності держави, механізм державного впливу на суспільні відносини тощо. При цьому не все те, що має відношення до функціональної сторони держави, становить зміст її функцій. Цінність категорії «функції держави» полягає саме в тому, що вона дає змогу побачити лише головні, стрижневі, обумовлені сутністю і соціальним призначенням держави, напрямки її діяльності. Іншими словами, значення функцій можуть мати тільки ті сторони діяльності держави, без здійснення яких суспільство на різних етапах розвитку не може існувати як єдиний соціальний організм. Таким чином, поняття політики держави та функції держави виступають як різні, хоча й пов'язані явища [63, с. 21–25].

Правова політика покликана визначати загальну стратегію діяльності держави в правовій сфері, а також вносити в неї необхідні корективи з урахуванням завдань, що постають перед суспільством і державою. Якщо, наприклад, корупція стає серйозною перешкодою на шляху нормального розвитку суспільства, загрожує існуючому правопорядку, то правова політика повинна зорієнтувати відповідні інститути держави і

громадянського суспільства на боротьбу з цим явищем. Для цього, можливо, буде потрібно формування в рамках правової політики особливого напрямку, спеціально зосередженого на цій ділянці функціонування державної антикорупційної політики. Разом з тим, на наш погляд, немає ніякої необхідності зводити антикорупційну політику (так само як інші напрямки правової політики держави) і відповідну державну практику до виду самостійної функції держави. Якщо потреба в класифікації та категоризації є нагальною, то антикорупційну політику можна кваліфікувати як напрямок діяльності держави. З точки зору функцій держави зазначена діяльність цілком охоплюється функцією охорони, удосконалення і розвитку правопорядку (правовою функцією). Таким чином, функції держави та державна політика, зокрема правова, поняття співвідносні, нерозривно взаємопов'язані, але не тотожні.

Те саме слід сказати про співвідношення понять «правова політика» та «правова доктрина». Досить часто правова політика розглядається як світоглядне, ідейне явище, тобто фактично ототожнюється з правовою доктриною. Правова політика тут виступає у вигляді відомої доктрини, теорії, що виражає сутність явища. Однак, варто розуміти, що правова доктрина – це тільки теоретична форма певного праворозуміння, в той час як правова політика є стратегією конкретного розвитку правової системи. Доктрина, безумовно, є важливим компонентом і формою вираження правової політики. Але в цілому поняття правової політики є багатшими і складнішим за своїм змістом. Вона охоплює не тільки ідейно-теоретичні, а й практичні аспекти діяльності держави в правовій сфері [241, с. 26].

Питання про місце правової політики в правопорядку держави слід вирішувати з урахуванням системної приналежності правової політики. Політико-правовою природою характеризуються і так звані юридичні настанови, які в одних випадках розглядаються як елементи правової, в інших – політичної системи. Причина розбіжностей, як видається, криється в прагненні деяких авторів сформулювати якесь «чисте», без «домішок»

політики поняття правової системи. Так, зокрема, М. І. Байтін, заперечуючи проти спроб включення різних державних інститутів в правову систему, аргументує свою позицію тим, що зазначені органи «розглядаються в структурі надбудови не як юридичні (правові) установи, до числа яких відносяться норми права, правові інститути, галузі права, а як політичні. У цій якості вони представляють собою структурні елементи механізму держави і разом з різними недержавними громадськими об'єднаннями (в тому числі і адвокатурою) відносяться до компонентів політичної системи» [18, с. 16].

Для правової держави, що характеризується високим ступенем взаємопроникнення політики і права на основі спільності найважливіших ціннісних орієнтирів, актуальною залишається проблема вироблення адекватних форм і ефективних механізмів їх взаємодії. Важливо відзначити, що ступінь «політизації» права і «юридизації» політики різна не тільки в різних суспільствах, на різних етапах їхнього історичного розвитку, а й на різних ділянках правового регулювання, в різних елементах політичної і правової систем. В теорії, вона повинна бути максимальною там, де мова йде про реалізацію таких потреб та інтересів, які мають загальне значення для особистості, суспільства і держави. Це, зокрема, сфера функціонування державної влади, питання державного устрою, основні права, свободи і обов'язки особистості, виборчий процес, кримінальна, адміністративна і деякі інші види відповідальності і покарання, тощо [225, с. 92]. Поряд з цим існують значні сфери правових відносин, в які політика має обмежене застосування. Як правило, вона їх опосередковує лише на загальному законодавчому рівні, у вигляді, наприклад, конституційного права на свободу совісті або свободу пересування і вибору місця проживання, а також в плані створення відповідних гарантій їх реалізації (організаційних, соціально-економічних, та ін.). Сказане стосується значної кількості сімейних, трудових, цивільних і деяких інших відносин.

До числа інститутів, покликаних налагоджувати конструктивну взаємодію політичної і правової систем, належить і правова політика. При цьому, з огляду на характер завдань, що нею розв'язуються, форми і методи її здійснення, ціннісні орієнтири і деякі інші параметри, її навряд чи виправдано трактувати як феномен виключно політичний або, навпаки, юридичний. Йдеться про міжсистемний інститут. За своєю соціальною сутністю і владно-управлінським потенціалом правова політика – феномен переважно політичний, а за функціональною спрямованістю, характером вирішуваних завдань, ціннісно-нормативними підставами і формами реалізації примикає до правової системи. Тому обґрунтованим видається підхід згідно з яким йдеться про міжсистемне явище [95, с. 8–12]. Правова політика формується на стику політичної і правової систем, конкретизуючи спільні цілі і завдання в сфері правотворчості та правореалізації.

Правова політика являє собою міжсистемний комплексний політико-правовий феномен. Комплексний характер правової політики проявляється, по-перше, в тому, що в ній знаходять своє вираження найважливіші соціально-економічні, політичні, культурні та інші інтереси та цінності. Їхня реалізація вимагає офіційно-владного визнання і забезпечення відповідними державно-правовими засобами і механізмами. Мова, отже, йде про високий ступінь соціальної комплексності розглянутого феномена. По-друге, правова політика опосередковує і організовує процеси формування різноманітних галузей і інститутів права і законодавства, правотворчу, правозастосовну і інші види юридичної діяльності. Нарешті, по-третє, розглянута політика характеризується складною структурною організацією, певним комплексом взаємопов'язаних елементів, що забезпечують її цілісність і функціональність [72, с. 20].

Завдяки нормативній інституціоналізації правова політика набуває рис нормативності, офіційності, формальної визначеності, державної обов'язковості. Відбувається своєрідна «юридизація» правової політики, її становлення як законодавчо встановленої, легальної державно-правової

стратегії. Отримавши вираз у вигляді відповідних правових приписів, правова політика в даному разі відділяється від своєї безпосередньої політичної основи, від політичних інтересів і обставин, що її породили, накладає певні обмеження і вводить в легальне русло інші види і напрямки державної політики. Іншими словами, вона проявляє себе як особливе правове явище [171, с. 30]. Ефективність зазначеного процесу багато в чому залежить від того, наскільки вірно використовуються правила та прийоми юридичної техніки.

У змісті правової політики інтерес існує як загальна ідея, принцип, мета, державне завдання, тощо. Звідси складається враження, що політика починається з ідеї і складається в її формулюванні і послідовному впровадженні. В дійсності ж, політика починається з інтересу, та зосереджена на балансуванні, регуляції, оптимізації, каналізації інтересів, обґрунтовує певні види людської активності, упредметнюється в упорядкуванні (координації і субординації) соціальних взаємодій за допомогою взаємного врахування інтересів.

Таким чином, «належний» порядок інституціоналізації правової політики є послідовний рух від соціального інтересу через діяльність відповідних суб'єктів до інституціональної ідеї, від неї – до формування відповідних нормативних і організаційних структур, і далі до практичної діяльності та її результатів. Правова політика рухається від інтересу і до нього ж, в кінцевому рахунку, повертається. Зазначений процес опосередковується системою пануючих в тому чи іншому суспільстві морально-правових, політичних та інших цінностей.

Суб'єкти правової політики – це її учасники, інтереси яких власне і започатковують дану галузь. Перефразовуючи вислів І. А. Ільїна щодо права, можна сказати, що сама сутність, сама природа правової політики полягає в тому, що вона «твориться свідомими істотами і для свідомих істот, мислячими суб'єктами і для мислячих суб'єктів». Тобто правова політика не може існувати без суб'єктів [71, с. 68].

Суб'єктний склад правової політики може бути представлений двома групами: 1) суб'єкти, юридично і політично відповідальні за якість і ефективність правової політики; 2) суб'єкти, які беруть участь у процесах вироблення і реалізації правової політики в порядку громадської ініціативи. У першу групу потрапляють, передусім, органи і посадові особи держави і місцевого самоврядування, в другу – різні інститути громадянського суспільства.

Важливим структуроутворюючим елементом правової політики є об'єкт. Об'єкт виступає не тільки в якості необхідної (об'єктивної) умови існування правової політики, а й значною мірою зумовлює особливості її змісту. Втрата власного об'єкту означала б ліквідацію правової політики як самостійного явища. Згадаємо, що у філософії під об'єктом розуміється все, на що спрямована пізнавальна та інша діяльність суб'єкта. Що стосується об'єкту правової політики, то в цій іпостасі в різних джерелах зазначається «механізм правового регулювання», «правова система», «правова надбудова», «правова сфера», «правове життя» і деякі інші соціально-правові феномени [106].

Усі автори, незважаючи на зазначені розбіжності, так чи інакше сходяться на тому, що специфічним об'єктом правової політики повинні бути визнані правові явища (в широкому сенсі цього слова). Тому розбіжності стосуються не стільки суті проблеми, скільки вдалості формулювань. Так, наприклад, механізм правового регулювання, безумовно, є об'єктом правової політики, але сфера впливу правової політики в цілому виявляється набагато ширше зазначеного механізму. До неї потрапляють і такі соціально-правові явища, які безпосередньо у механізм правового регулювання не входять (наприклад, правосвідомість, правопорядок та ін.). Отже, така трактовка об'єкта правової політики виявляється вузькою. Не дуже вдалою для характеристики об'єкта правової політики є і категорія «правова надбудова» [151]. Остання, як відомо, покликана відобразити особливе місце правових явищ в системі відносин «базис-надбудова» в

розумінні марксистської філософії, показати їхню обумовленість, в кінцевому рахунку, економічною основою суспільства. Тому функціональне призначення у цій категорії дещо інше. До того ж, об'єктом правової політики в певному сенсі стають не тільки надбудовні, але і базисні явища, наприклад відносини власності в тій частині, в якій вони піддаються державно правовому регулюванню.

З огляду на сказане, при аналізі об'єкта правової політики було б доречно, на наш погляд, використовувати відому теоретичну конструкцію поділу об'єкта на загальний, родовий і безпосередній. Такий підхід дозволить підійти до даної проблеми більш диференційовано.

Загальним об'єктом правової політики виступає правова сфера державного життя в цілому, з усіма притаманними їй явищами та процесами. В останні роки набуває поширення категорія «правове життя». На думку О. В. Малька, що є одним з найбільш активних і послідовних прихильників упровадження в науковий обіг зазначеної категорії, вона являє собою гранично широке поняття сучасної юридичної науки. Це поняття дозволяє охопити усю сферу буття права з її позитивними і негативними проявами, упорядкованими і неупорядкованими процесами, закономірними і випадковими факторами [138, с. 39]. Іншими словами, немає такого правового явища, яке б не охоплювалося цим поняттям. З урахуванням такого бачення, загальним об'єктом правової політики може бути визнане і правове життя. Загальний об'єкт здійснює «прив'язку» правової політики до цілком визначеної ділянки соціального життя і, тим самим, надає їй необхідної самостійності у складі державної політики. Свій об'єкт є в економічній, демографічній та інших видів державної політики, у тому числі правової політики.

Родовий об'єкт конкретизує загальний з урахуванням основних сфер буття права (правосвідомість та інші явища духовного, світоглядного порядку, нормативна система, правовідносини, реалізація права), специфіки відносин, що упорядковуються (майнові, сімейні, трудові та ін.), видів

юридичної практики (правотворчість, тлумачення права, застосування права) тощо.

Нарешті, в якості безпосереднього об'єкта правової політики виступають конкретні соціально-правові та політико-правові явища, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. В їх якості можуть виступати, наприклад, злочинність та її конкретні прояви (тероризм, корупція та ін.); приватна, державна та інші форми власності; соціально-економічні, культурні, особисті та інші права і свободи громадян; цивільне, трудове та інше законодавство та ін.

Правова політика в концентрованому вигляді висловлює офіційну позицію держави (а також і соціально-політичних сил, що формують цю політику) з принципових питань правового регулювання (права і свободи особистості, власність, боротьба зі злочинністю), а в більш широкому сенсі – її ставлення до існуючого права, юридичної практики та інших явищ правового життя суспільства. Зазначене ставлення може бути істотно різним у різних держав на різних етапах їхнього історичного розвитку: від переважно позитивного (і тоді правова політика полягає, головним чином, в охороні існуючих правових інститутів і відносин та забезпеченні їх розвитку), до переважно негативного (і тоді вона спрямована на їх зміну та встановлення нового правового порядку). В основу правової політики можуть бути покладені різні принципи, (наприклад, загальне благо або індивідуальна свобода, методи (переконання, примус чи їхня комбінація) та ін. Але якою б не була правова політика за своїм змістом, вона незмінно проявляє себе у вигляді відповідних рішень і дій, що демонструють ставлення держави до існуючого права і правових явищ. Знаючи правову політику конкретної держави, тобто її дійсну правову позицію, можна з великою ймовірністю прогнозувати перспективи правового розвитку країни, майбуття права як такого, а також його окремих галузей, галузей, інститутів, тощо [24, с. 8].

При здійсненні цієї функції необхідно більш ефективно використовувати як метод переконання, так і метод владного примусу, які є засобами спонукання волі людей до реалізації правових приписів. Провідне місце, безперечно, повинне віддаватися методу переконання, оскільки тільки він може створити стійку мотивацію на соціально активної поведінки. Згадаємо вислів І. Канта: «Я можу бути вимушений іншими скоювати ті чи інші вчинки, спрямовані на певну мету, але я не можу бути примушений іншими мати ту чи іншу мету» [85, с. 314]. Іншими словами, можливості примусу обмежені. Але ця обмеженість примусу, як інструменту правової політики, не означає, що його можна відкидати та підміняти виключно методом переконання. Обґрунтоване, вчасне та законне застосування державного примусу – це необхідна умова забезпечення прав і свобод особистості та реалізації соціально значущих завдань.

Видатний німецький філософ Фрідріх Вільгельм Ніцше сказав: «Моральності передуює примусу, пізніше вона стає звичаєм, ще пізніше – вільним підпорядкуванням, і, зрештою, майже інстинктом». Справді, об'єднання людей у суспільство та користування усіма перевагами суспільного життя, вимагає слідувати усім встановленим у цьому суспільстві нормам, у тому числі нормам моралі та права. І якщо моральні норми можуть існувати незалежно від поведінки окремих членів суспільства, то норми права вимагають слідування ним, інакше вони стають деклараціями. В ідеальному суспільстві слід прагнути настільки високого рівня правосвідомості, аби усі його члени з власної волі виконували приписи права, розуміючи його цінність для загального добра. Проте в реальності забезпечити слідування якщо не усіма, то, щонайменше, більшістю членів суспільства приписам права можливо лише за допомогою поєднання методів переконання та примусу. Важко уявити собі право, що не забезпечувалося б певними формами спонукання до його виконання. Тож державний примус був і залишається важливою категорією права.

Держава володіє широким арсеналом, за допомогою якого спонукає фізичних та юридичних осіб до правомірної поведінки. Поряд з різноманітними методами стимулювання, до його арсеналу входить також і державний примус. Особливість такого примусу полягає в його легальному характері, його слід відрізняти від незаконного впливу на особу з метою вчинити певні дії, яких вимагає правопорушник. Використовуючи методи примусу, держава не порушує права громадян та організацій, а, навпаки, сприяє захисту цих прав та підтримці правопорядку.

Слід погодитися з Ю. О. Ровинським, що державний примус виступає однією з ознак дієвого права, і без нього право не може існувати, перетворюючись на набір необов'язкових побажань [198, с. 35]. Державний примус являє собою владний вплив з метою підтримки певного порядку, що відбувається шляхом застосування встановлених у правових нормах заходів суб'єктом владних повноважень. З цього випливає, що державний примус тісно пов'язаний з державною владою та державною політикою.

У сучасних умовах особливе значення має застосування примусу не тільки як засобу впливу суб'єкта на об'єкт, але як інструменту контролю самого суб'єкта правової політики, способу спонукання цього суб'єкту до ведення такої політики належним чином. Йдеться про такі питання, як відповідальність посадових осіб органів державної влади, та за деяких умов – осіб, які обіймають політичні посади.

Протягом тривалого часу в радянській літературі державний примус розглядався виключно як каральна категорія, за допомогою якої відбувається негативний державницький вплив на правопорушника з метою примусити його до правомірної поведінки, досягти виправлення поведінки злочинної. Однак, наразі все частіше висловлюється думка про неоднорідність державного примусу та можливість його застосування поза контекстом правопорушення. Так, ще український радянський вчений Б. Т. Базилев відзначав: «Було б невірним вважати, що державний примус застосовується тільки до правопорушників, і тільки у зв'язку з правопорушенням.

Наприклад, примусовий медичний огляд тому і називається примусовим, що він проводиться всупереч волі особи, про яку йдеться, яка позбавлена свободи проявів власної волі, та примушується до необхідної поведінки» [16, с. 69].

Відзначимо, що навіть в радянський період не всі вчені відносили державний примус лише до сфери санкцій за порушення правових норм. Однак, санкція норми все ж розглядалася як основна нормативна база державного примусу, оскільки саме санкція визначає характер та ступінь впливу суб'єкта правової політики на її об'єкт. Звісно ж, до заходів державного примусу відносили примусові заходи. Однак, в пізній радянський період чимало авторів почало змінювати свої позиції, поступово розглядаючи державний примус як більш складну категорію, ніж просто негативний вплив держави на порушника.

Тривалий час в науковій літературі існувала думка, що державний примус в СРСР застосовується тільки до правопорушників. Традиційно було пов'язувати наявність примусу з правопорушеннями, з цілями їх усунення з життя радянського суспільства. Так, радянський вчений В. М. Чхиквадзе, звертаючись до проблеми примусу, писав: «примус застосовується у точній відповідності з законом і по відношенню лише до тих осіб, які порушують вимоги соціалістичної законності і правопорядку» [258, с. 123]. Так само, Д. А. Керімов писав, що «по-перше, він застосовується відносно лише окремих членів суспільства, які не виконують, або порушують вимоги радянського права...по-друге, він використовується тільки на основі та в твердих межах закону; по-третє, він перш за все і головним чином має на меті не придушення, кару, чи відплату, а забезпечення зразкового порядку і перевиховання правопорушників» [88, с. 190].

Перелік подібних висловлювань радянських фахівців в яких державний примус з підстав свого застосування фактично ототожнюється з покаранням, юридичною відповідальністю, можна продовжити. Для такого роду висловлювань були і є свої причини. Наявність державного примусу, в

основному дійсно обумовлюється потребами боротьби з правопорушеннями, з злочинністю. Для вирішення цих завдань примус є одним з основних інструментів, поряд із профілактикою. Однак призначення примусу полягає не тільки в боротьбі з правопорушеннями, а й у забезпеченні охорони суспільства, держави і особистості, їх прав та інтересів і в ситуаціях, не пов'язаних з вже скоєним правопорушеннями. Призначення примусу в суто правовому сенсі значно ширше завдань боротьби з правопорушеннями.

Категорію державного примусу активно розглядає в своїх працях С. Н. Кожевников. На його думку, місце державного примусу серед інструментів правової політики визначається цільовою спрямованістю відповідної правоохоронної діяльності. Державний примус в його концепції слід класифікувати на засоби примусового впливу, засоби припинення правопорушень, заходи захисту суб'єктивних прав і обов'язків, заходи юридичної відповідальності [94, с. 71–74].

Не оминув увагою категорію державного примусу і видатний теоретик права С. С. Алексєєв. Він розглядав державний примус в нерозривному зв'язку з категорією юридичної відповідальності. По суті, він дотримувався ще радянського бачення державного примусу виключно як форми негативного впливу на правопорушника, однак припускав можливість існування примусу поза відповідальністю [10, с. 377].

Маємо констатувати, що дослідження державного примусу як категорії правової політики і в контексті правової політики цілком підготовлене попереднім розвитком науки теорії держави і права. Складність, однак, продовжує полягати в тому, як співставити державний примус з іншими політико-правовими явищами, такими як відповідальність, позитивний чи негативний вплив права на об'єкта.

Слід відзначити, що державний примус може розглядатися виключно в категоріях права. Негативний вплив поза правом неможна характеризувати як примус, і з великою імовірністю він становитиме протиправну дію, проти якої може бути спрямований правомірний державний примус. Примус є тим

засобом, який забезпечує дієвість права. Держава є монополістом примусового впливу, що забезпечує стабільність суспільних відносин. Володіючи величезним каральним потенціалом, вона забезпечує загальнообов'язковість державно-власних велінь. У зв'язку з цим державний примус виступає потужним організуючим фактором суспільного устрою.

Право є ефективним засобом регулювання суспільних відносин в тому випадку, коли всі члени суспільства повною мірою виконують вимоги, укладені в нормах права. При цьому не слід забувати, що право виступає засобом досягнення соціальних компромісів. З цієї позиції в діяльності держави, в функціонуванні права виражаються загальні скоординовані інтереси різних груп суспільства [127, с. 13].

Разом з тим досягнення компромісу зовсім не означає відмову від застосування заходів державного примусу. Облік широкої гами інтересів між різними сторонами загальнолюдських відносин не завжди призводить до вироблення таких загальних настанов, які б влаштували всіх суб'єктів, що і передбачає можливість подальшого застосування державного примусу до тих, хто відхиляється від встановленого стандарту поведінки.

Можна згадати думку видатного австрійського вченого Г. Кельзена, який вважав, що «норма права являє собою правило поведінки, згідно з яким та чи інша особа (група осіб) має діяти в якомусь певному напрямку, незалежно від того, чи бажає вона поводитись таким чином чи ні» [273, с. 35].

Право покликане забезпечити однаковий масштаб вимог по відношенню до різних суб'єктів. З його сфери неможливо виключити різних учасників, інакше і право, і правова політика втратили б властивість загальнообов'язковості. У зв'язку з цим з новою актуальністю постає думка одного з батьків теорії правової політики Л. І. Петражицького: «Сенс затвердження зв'язку між нормами права і примусом зводиться до того, що той, хто добровільно не виконує свої юридичні обов'язки по праву може або ж і повинен бути підданий примусовим заходам. На випадок невиконання

однієї норми права існує інша норма (санкція), відповідно до якої належним органам влади застосувати (за власним рішенням або на вимогу приватної особи) примус» [170, с. 220].

Призначення права полягає в забезпеченні тривалого сталого розвитку суспільства через забезпечення в ньому правопорядку, який є результатом урегульованості суспільних відносин за допомогою правових норм, що діють в суспільстві. Реальні суспільні відносини як результат впливу правових норм, що є предметом ідеальної правової політики, в реальності не завжди відповідають вимогам права. Це зумовлюється наявністю правопорушень того чи іншого ступеню суспільної небезпеки.

Разом з тим було б помилкою вважати, що державний примус виступає єдиним засобом забезпечення належного правопорядку. Більш того, гіперболізація ролі примусового впливу чревата своїми негативними наслідками. Як зазначав М. М. Алексєєв, «боротьба з правопорушеннями та їх попередження повинні, насамперед, йти шляхом мудрої і мирної правової політики, шляхом формування нормальної правосвідомості шляхом виховання здорового правового почуття і шляхом створення сприятливих соціально-економічних умов спільного життя людей. Примус може застосовуватися лише тоді, коли усі ці засоби будуть вичерпані, так би мовити, на крайній випадок, як останній, неминучий засіб» [5, с. 184].

Державний примус не є метою діяльності держави, а виступає крайнім засобом, що забезпечує реалізацію її політики. Він виступає атрибутивною властивістю права, що дає можливість поширити його дію на все коло учасників суспільних відносин. Також примус є інструментом самозахисту права. Надмірна частота його застосування свідчить про хворобливий стан правової системи, та потребу в змінах у правовій політиці держави в такий спосіб, аби забезпечити краще функціонування права непримусовими засобами. Варто брати при цьому до уваги приписи моралі. Норми моралі повинні виробляти своєрідні виміри якості правових норм. Моральні норми підключені до всіх етапів формування і соціальної дії права, і оцінка

правових норм в моральних категоріях, «моральний вимір права» – є важливим фактором вдосконалення правової системи і правової політики [192, с. 212].

Право як таке не може звільнитися від примусового елементу. Однак, правова політика має надавати перевагу економії примусового потенціалу. Надмірне застосування заходів державного примусу може привести до серйозних соціальних втрат, які торкнуться не тільки окремих громадян, юридичних осіб, а й усього суспільства. В кінцевому підсумку це може призвести до підриву віри в право як в соціальну цінність. Найбільш загальним чином власну цінність права можна визначити як вираз і уособлення правом соціальної свободи і активності людей на основі і в межах організованих, упорядкованих відносин, і відповідно з моральністю, справедливістю» [11, с. 128].

У цьому дослідженні державний примус розглядається як частина правової політики держави. Сама ж державна політика визначається як система «цілеспрямованих заходів, які ставлять за мету розв'язання тих чи інших суспільних проблем, задоволення суспільних інтересів, забезпечення стабільності конституційного, економічного, правового ладу країни, специфікою якої є те, що вона реалізується через владні структури, які мають повноваження монопольного права держави на законний примус». З урахуванням цього визначення правова політика є частиною державної політики, особливістю яких є те, що їхнім безпосереднім елементом виступає законний державний примус [66, с. 46]. Поділяємо думку Ю. М. Оборотова, що примус є неодмінним елементом самого права, адже саме право становить собою історично сформовану, морально обґрунтовану, легалізовану нормативну систему, розраховану на загальне визнання й відповідну поведінку людей, організацій та соціальних спільностей, що спирається на примус для запобігання й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності [163, с. 26].

Розглядаючи категорію державного примусу як частини правової політики, слід звернути увагу, що в науковій літературі часто зустрічаються поняття «примус», «державний примус», «правовий примус», які часто вживаються як синоніми, що не завжди виправдано.

Так, А. І. Козулін зазначає, що «поняття державного примусу є відображенням одного з проявів активної ролі держави в житті суспільства. Поняття правового примусу підкреслює активну роль права по відношенню до державних органів, які здійснюють примусовий вплив» [97. с. 9]. Якщо розвинути запропонований підхід, то виявиться, що, застосовуючи примусові заходи, держава не «пов'язана» правом і, навпаки, існує самостійне явище «правовий примус», що має певну самостійність по відношенню до держави. Іншими словами, мова йде про наявність в суспільстві подвійної системи примусу. Це положення не може бути прийнятим, так як держава і право, відповідно, державні і правові явища, при їх певній самостійності, взаємно детерміновані.

Вищевикладене дозволяє зробити важливий методологічний висновок про те, що правовий примус необхідно розглядати в діалектичному взаємозв'язку з державою. Примус, який застосовується органами держави, може бути або правовим (державним) примусом, або актом державного насильства. У зв'язку з цим виникає питання: де та межа, яка відокремлює державний примус від державного насильства? М. В. Макарейко до числа критеріїв, які дозволяють провести подібне розмежування і визначити рівень правової «насиченості» державного примусу, відносить:

відповідність правовим принципам;

визначення суб'єктів, наділених правом застосовувати примусові заходи;

законодавчу регламентацію змісту, підстав, меж, умов застосування примусу, що не допускає розширеного тлумачення;

наділення суб'єктивними правами і юридичними обов'язками як суб'єкта, так і об'єкта примусу;

існування встановленого процесуального порядку [133, с. 232].

Цінність аналізу державного примусу як правовідносини полягає в тому, що дозволяє розглянути підстави виникнення даних правоохоронних відносин, тобто юридичні факти, що лежать в їх основі. Інтерес, безумовно, представляє розгляд суб'єктів даних відносин. Зміст суб'єктивних прав і юридичних обов'язків уповноважених суб'єктів полягає в праві і обов'язково піддати примусовому впливу відповідного суб'єкта і застосувати до нього в певному процесуальному порядку заходи державного примусу.

Певними суб'єктивними правами і обов'язками наділені суб'єкти, відносно яких застосовуються заходи державного примусу. З одного боку, вони зобов'язані зазнати правообмежень особистого, майнового або організаційного характеру, які несуть в собі заходи державного примусу, а з іншого – вони наділяються суб'єктивними правами, які дозволяють вимагати дотримання процедури застосування цих заходів, реалізації їх в режимі законності. Наділення суб'єктів, щодо яких застосовуються заходи державного примусу, відповідними правами та обов'язками свідчить про те, що держава бере під охорону закону їх права, свободи та законні інтереси.

Правове опосередкування державного примусу дозволяє деталізувати процедуру його застосування. Це досягається за допомогою кримінально-, цивільно- та адміністративно-процесуальних норм. Складність процесуальної регламентації державного примусу обумовлена широким переліком таких заходів, різним рівнем їх каральної (правообмежувальної) інтенсивності. У зв'язку з цим процесуальний порядок застосування заходів державного примусу суттєво відрізняється: якщо заходи адміністративного та дисциплінарного примусу в більшості випадків застосовуються в адміністративному (позасудовому) порядку, то заходи кримінально-правового примусу вимагають виключно судової процедури [81, с. 28]. Конкретизація процесуальних аспектів застосування заходів державного

примусу сприятиме зміцненню законності при застосуванні цього інструменту правової політики держави.

На підставі наведеного, державний примус як категорію правової політики слід охарактеризувати як таку, що ґрунтується на праві та реалізується за встановленою законом процедурою, що має на меті охорону інтересів держави та прав людини від протиправних посягань та сприяє формуванню легітимної правової системи і правосвідомості суб'єктів.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВНИЙ ПРИМУС У ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ

2.1. Державний примус: філософсько-правове поняття

Попри значущість категорії державного примусу для усієї правової системи, спеціальні дослідження інституту державного примусу в сучасній українській правовій науці майже відсутні. Чимало робіт присвячено розгляду державного примусу в окремих галузях та інститутах права. Питання, пов'язані з інститутом державного примусу, також розглядаються у навчальній літературі з теорії держави і права у зв'язку з розкриттям теми державної влади та юридичної відповідальності.

Серед причин такої ситуації можна виділити як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних належать розрізненість та недосконалість законодавства у сфері застосування заходів державного примусу, що ускладнює його системне дослідження, до суб'єктивних – відсутність єдиного філософського базису для дослідження державного примусу. Відійшовши від радянського підходу до розуміння державного примусу суто як негативного державного впливу, вітчизняна наука досі не достатньо уваги приділяла розробці нового підходу, який був би придатним для потреб правової демократичної держави. Тож очевидною стає потреба нового осмислення категорії державного примусу, і розпочати це необхідно з розгляду його філософських засад та з'ясування того, що розуміється під примусом чим є державний примус з філософської точки зору.

Мабуть, найбільше уваги питанням волі, свободи волі, примусу та відносинам держави з особою через примус приділяє класична німецька філософія. Так, І. Кант зазначає, що в тому випадку, коли прояв свободи конкретного індивіда сам по собі виявляється для загальних законів свободи, тоді спрямований проти індивідуальної свободи вплив, «стане на заваді перешкоди для свободи», а отже є сумісним зі свободою, відповідно до

загальних законів. Іншими словами, примус стає правовим за своєю природою. У цьому сенсі з правом пов'язана правомочність застосовувати примус до того суб'єкту, який своїми діям або бездіяльністю завдає шкоди праву. На думку І. Канта, підтримання права забезпечується зовнішнім примусом з боку інших індивідів або держави [85, с. 284–286].

Г. В. Ф. Гегель, визнаючи необхідність примусу, розуміє під ним підпорядкування зовнішньої сторони людини владі інших. При цьому він підкреслює, що примусити зробити що-небудь можна лише того, хто хоче, щоб його змусили це здійснити [41, с. 131–142]. Інший німецький філософ Ф. В. І. Шеллінг вказує на таку сутнісну ознаку примусу, як можливість його відображення в суб'єктивній реальності особи («відчуття»), у тому числі у процесі виникнення або, як він пише, «становлення» [263, с. 431–432]. Не обійшов увагою поняття примусу і А. Шопенгауер. У своєму відомому трактаті «Світ як воля і уявлення» філософ, хоча й не дає визначення поняття примусу, але вказує, що примус, по суті, є методом заперечення чужої волі, способом захисту індивіда від втручання в його суверенну волю іншої особи. Водночас, право примусу, на його думку, є правом заперечувати чуже заперечення усіма силами, необхідними для його усунення [267, с. 591].

Французький соціолог і філософом Е. Дюркгейм підкреслюється, що примус зобов'язаний своїм походженням тому, що індивід виявляється в присутності сили, перед якою він схиляється, яка над ним панує, але вона природна за своєю натурою. На його думку, сила впливає не з договірного ладу, який виник за бажанням людини, а з прихованих надр об'єктивної реальності та є необхідним продуктом з наявних в ній причин. Тому для того, щоб примусити індивіда підкоритися, не потрібно вдаватися до хитрощів. Досить того, щоб об'єкт впливу усвідомив свою природну залежність і слабкість, склав собі про них символічне або чуттєве уявлення за допомогою релігії або науки. Однак не будь-яке примушення є нормальним, примусом може вважатися тільки примус, що відповідає певній

соціальній перевазі інтелектуального чи морального характеру. Але примус, який здійснює один індивід проти іншого, користуючись тим, що він сильніший або багатший за нього, особливо якщо багатство не виражає його суспільного значення, на думку Е. Дюркгейма, не можна вважати нормальним примусом [68, с. 102].

Соціолог М. Вебер у своїх роботах, присвячених аналізу феноменів влади, підкреслює її легітимність та легальність. На його думку, вона не обов'язково повинна являти собою спеціальну групу людей, які забезпечують її реалізацію (чиновники, судові виконавці, прокурори), хоча у випадках порушення закону саме вони забезпечують реалізацію державного примусу. Автор вважає, що такою групою може стати родина, якщо індивід, який є членом роду, відійшов від прийнятих в ньому настанов, або релігійна громада, коли старший «побратим по вірі» попереджає іншого індивіда, що відійшов від канонів віри, про неприпустимість такої поведінки [30, с. 60].

Економіст і філософ Ф. А. Гаєк визначає, що примус, як управління соціальним оточенням або обставинами життя індивіда, з метою уникнення негативних наслідків (більшого зла), спонукає індивіда діяти не відповідно до своїх початкових планів, а за планом чи цілями іншої особи. Загроза застосування сили або насильства, вважає вчений, найбільш важлива, але не єдина форма здійснення примусу. Автор включає до методів реалізації примусу не тільки фізичне насильство, але й ненасильницькі дії. Вільне суспільство, робить висновок Ф. А. Гаєк, делегує монополію на примус в публічних питаннях державі з метою обмеження свавілля з боку приватних осіб [39, с. 20–22].

У цій роботі ми будемо у подальшому значною мірою базуватися на підході Ф. Гаєка щодо примусу як більш широкого, ніж державний примус, поняття. Ми включаємо до поняття примусу також соціальний і релігійний примус, і взагалі, з позицій розкришеного тлумачення примусу, будь-який вплив на волю особи з метою змінити її поведінку. Від цього ми прийдемо до поняття державного примусу як такої форми примусу, що здійснюється

державою через її органи з метою забезпечення реалізації державної правової політики.

З урахуванням цього, державний примус характеризуватиметься нами з позицій його мети. Як справедливо відзначав Г. Б. Гутнер, «будь-яка сутність є такою повною мірою, лише коли містить у собі мету свого буття ... будь-яка дія проводиться не саме по собі, а заради певного результату. Дія підпорядкована мети і є похідною від неї» [161, с. 294].

Примус продовжує лишатися предметом дослідження сучасної західної соціальної філософії. Наприклад, М. Блейк розглядає примус як навмисну дію, покликану замінити обраний особою варіант дій на вибір іншої особи, а власний вплив на навколишню дійсність – на вплив іншої особи [272, с. 272]. М. Н. Берман вказує на те, що примус, зазвичай, сприймається як щось негативне і вимагає виправдання, характеризується таким впливом суб'єкта, що примушує, на суб'єкта, який піддається примусу, при якому один тисне на іншого для того, щоб останній зробив те, чого бажає перший [271, с. 1294].

Розглядаючи підходи до розуміння предмета примусового впливу, зауважимо, що саме воля забезпечує досягнення суб'єктом власних цілей, тобто вона лежить в основі дій суб'єкта. Отже, вплив на волю об'єкта примусу здатний забезпечити вчинення ним дій, що цікавлять суб'єкта примусу, тобто здійснити примус. Крім того, воля є властивістю людини, у співвідношенні з людиною категорія волі є більш вузьким поняттям, що робить її найбільш точним з усіх понять, що використовуються дослідниками для визначення предмета примусового впливу. Таким чином, слід погодитися з тими дослідниками, які вважають, що предметом примусу є воля особи.

Вплив на волю людини, тобто на його ідеальну складову, в об'єктивній реальності здатний відбитися тільки через матеріальну діяльність, і в цьому сенсі дослідники, які розуміють під предметом впливу саме особа, а не її волю, в даному разі мають рацію. Також вірним на нашу думку є те, що

дослідники цієї проблематики вказується на таку умову виникнення примусу, як розбіжність волі учасників відносин. Виходячи із зворотного і допускаючи тотожність воль, обґрунтованим є висновок про безглуздість для суб'єкта, що здійснює примус будь-якого впливу на особу, яка є об'єктом примусу, оскільки остання вже реалізує завдання, що відповідають цілям (завданням) суб'єкта, що примушує. Крім того, відсутність конфлікту, що є результатом розбіжності воль учасників владних відносин, суперечить повсякденному розумінню примусу, відповідно до якого нетотожність воль учасників відносин є ознакою примусу. Така ознака визначається в повсякденному розумінні словом «змусити», тобто вимагати від будь-кого зробити що-небудь проти його волі.

Розглянувши філософські основи примусу, перейдемо до розуміння державного примусу власне в теорії права. Так, видатний сучасний теоретик права С. С. Алексєєв визначив державний примус як найважливіший засіб впливу на поведінку людей, заснований на організованій силі держави, що забезпечує безумовне твердження волі держави. Державний примус, з точки зору С. С. Алексєєва, виступає у вигляді допоміжного способу придушення негативних вольових прагнень окремих суб'єктів для забезпечення підпорядкування цих осіб державної волі [10, с. 377].

Відзначимо, що загалом в теорії права існує чимало поглядів на поняття примусу. Так, Б. Т. Базилев визначає державний примус як владний вплив у вигляді категоричного примусу певної поведінки (психічний примус) або у формі безпосереднього впливу (фізичний примус) [16, с. 38]. На думку С. Н. Кожевникова, державний примус являє собою зовнішній вплив на поведінку, заснований на організованій силі держави і забезпечує безумовне твердження державної волі [93, с. 49]. Н. В. Макарейко зазначає, що «державний примус – це фізичний, психічний або інший вплив, що здійснюється на підставі закону уповноваженими органами щодо певних суб'єктів всупереч їх волі або незалежно від неї, з метою захисту особистих, суспільних чи державних інтересів» [131, с. 11]. Через певний проміжок часу

цей автор визначив державний примус трохи інакше: як якісний різновид соціального примусу, заснований на праві, який застосовується уповноваженими суб'єктами у встановленому процесуальному порядку у вигляді конкретних заходів, що тягнуть за собою настання негативних наслідків особистого, матеріального або організаційного характеру, спрямованих на забезпечення громадського порядку і громадської безпеки [132, с. 99].

Подібної позиції дотримувалася В. В. Серьогіна, на думку якої примус – це фізичний, психічний або інший вплив уповноважених на те органів держави, посадових осіб, представників громадськості на свідомість і поведінку суб'єктів шляхом застосування до них встановлених процесуальним порядком примусових заходів, зазначених в санкціях правових норм, і пов'язаних із настанням для них негативних наслідків особистого, майнового або організаційного порядку, з метою боротьби з правопорушеннями, охорони громадської безпеки та правопорядку [209, с. 47].

Наведених визначень державного примусу, що відображують переважно ще радянську правову доктрину, дотримується значною мірою сучасна навчальна література, у якій примус представлено як «підпорядкування державній волі», що ставить людину в становище, коли в неї немає іншого вибору свого варіанту поведінки. Прикладом такого погляду в сучасній правовій доктрині України є бачення завдань державного примусу в адміністративному праві України С. Л. Дембіцькою. На думку дослідниці, державний примус спрямований на охорону, розвиток і зміцнення нормальних управлінських відносин, викорінення правопорушень, усунення їх наслідків, які можуть завдати шкоди суспільним та державним інтересам. Вона зазначає, що примус є «правовим засобом захисту суспільних відносин від протиправних дій, відновлення правомірного стану, забезпечення можливості практичної охорони

громадського порядку, а також покарання винних осіб, які скоїли адміністративні правопорушення» [55, с. 121].

Будучи за своєю природою значно ширшим, ніж покарання, державний примус все ж завжди існує у ситуації конфлікту між державною волею та індивідуальною волею, який тягне за собою юридичні наслідки. Державний примус допомагає вирішити цей конфлікт на користь встановленого державою правомірного варіанту поведінки індивіда. Необхідно виділити такі ознаки державного примусу, як:

- 1) відповідність потребам держави і суспільства;
- 2) державний примус є правомірною діяльністю щодо правозастосування;
- 3) державний примус застосовується на підставі встановленої норми закону;
- 4) державний примус спрямований проти волі суб'єкта та суперечить цій волі;
- 5) державний примус здійснюється за допомогою актів правозастосування;
- 6) державний примус має на меті забезпечення громадського порядку, охорону прав громадян, суспільства і держави;
- 7) державний примус застосовується спеціально уповноваженим владним суб'єктом [246, с. 291].

Погодимося з Ю. О. Ровінським у тому, що державний примус слід розглядати у широкому та вузькому значенні. «У широкому сенсі – це багатогранна та складна діяльність компетентних державних органів з охорони права від порушень. Вона полягає у: а) спостереганні за правомірністю поведінки учасників суспільних відносин; б) дослідженні обставин діянь, у яких виявлені ознаки протиправності; в) розгляді справ про протиправні діяння, застосуванні юридичних санкцій і виконанні актів застосування» [198, с. 36].

Тобто, в широкому сенсі державний примус є сукупністю державної діяльності, спрямованої на спонукання учасників правовідносин до правомірної поведінки та запобігання неправомірній поведінці. У цьому значенні державний примус становить собою елемент правової політики держави. Якщо ж говорити про державний примус у вузькому значенні, то в принципі можна погодитися з тим, що такий підхід до цього правового феномену передбачає його визначення, як уповноваженої діяльності посадових осіб, спрямованої на реалізацію владних повноважень з метою дотримання і виконання правових актів. При цьому державний примус як відношення характеризується однобічністю, владністю та нерівністю сторін. Положення суб'єкта та об'єкта в примусових відносинах не є симетричними. Подібних поглядів дотримується, наприклад, В. І. Сировацький, який вважає, що державний примус – це «здійснюваний компетентними органами та представниками держави на основі та в межах чинного законодавства фізичний, моральний чи психічний вплив на людину, шляхом застосування щодо неї обмежень особистого матеріального та морального характеру з метою підкорення її волі та поведінки вимогам закону» [212, с. 148].

Такий підхід до державного примусу поділяє К. В. Куцик, яка визначає державний примус як «діяльність компетентних державних органів чи посадових осіб, яка спрямована на охорону та відновлення порушених прав чи інтересів, забезпечується за допомогою примусового впливу на суб'єктів права з метою підпорядкування їх поведінки нормам права» [121, с. 68]. Заслуговує на окрему увагу виділення К. В. Куцик окремого різновиду примусу – процесуальний примус, який спрямований на досягнення правомірної поведінки учасників правовідносин під час використання ними наданих ним законом процесуальних прав та виконання обов'язків.

Більш широкий підхід до розуміння державного примусу пропонує Д. С. Припутень, який зазначає, що державний примус не обов'язково пов'язаний з юридичною відповідальністю чи негативним впливом. Зокрема, він виділяє в окремий вид державного примусу попереджувальний вплив,

спрямований на профілактику правопорушень державних службовців. Такий вид примусу не пов'язаний ані з протиправним діянням, ані з негативними наслідками для суб'єкта [182, с. 267].

Схожої позиції дотримується і Л. І. Каленіченко, яка вважає, що державний примус представляє собою метод впливу держави на особу та суспільство, який здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів, з метою забезпечення належної реалізації норм права [81, с. 28].

О. М. Шевчук також є послідовником широкого погляду на державний примус і визначає, що державний примус як «метод впливу держави на свідомість і поведінку, на особу і майно суб'єктів правових відносин, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів, з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав; як засіб правового забезпечення належного функціонування правової системи на різних етапах реалізації права – і на етапі реалізації (застосування) норм об'єктивного права, результатом чого є виникнення правовідносин, і на етапі здійснення суб'єктивного права, що є елементом правового відношення, як один із засобів забезпечення цінностей суспільства, що створює такий фактичний стан, який не відкидає рішення індивіда з ланки детермінації, але ставить його у становище, що унеможлиблює вибір іншого варіанта поведінки» [261, с. 5–6].

Необхідно частково погодитися з таким визначенням, однак, як видається, воно занадто концентрує увагу на каральній функції держави, хоча покарання має виступати лише крайньою формою державного примусу. Не слід, однак, плутати державний примус з покаранням, оскільки останнє може виступати крайньою формою державного примусу, мірою негативного впливу держави на правопорушника, а державний примус застосовується, насамперед, з метою недопущення правопорушення. Він спрямований на те,

аби переконати усіх осіб діяти відповідно до закону, та є мірою попередження правопорушень та обставин, що погрожують суспільній та державній безпеці. Так, примус може використовуватися не тільки в ситуації правопорушення, але й під час стихійних лих, епідемій, збройних конфліктів, його мета полягає у захисті прав людей під час таких подій, мінімізації їхнього негативного впливу та подоланні наслідків [13, с. 88].

Враховуючи ці погляди, зв'язок державного примусу з обмеженням та позбавленням права необхідна, але, як видається, не є достатньою умовою для характеристики державного примусу на сучасному етапі, оскільки така дефініція не враховує змін в нормативно-правовому регулюванні, які вказують на поступову еволюцію розуміння законодавцем категорії примусу у напрямку його розширення, і, разом з тим, пом'якшення формулювань. Такі зміни отримують своє закріплення як у Конституції України, так і на рівні міжнародних договорів України.

В якості прикладу можна навести положення преамбули та ст. 8 Конституції України, відповідно до яких в Україні визнається і діє верховенство права [102]. Це відповідає преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка визнає забезпечення верховенства права в якості пріоритету держав-підписантів [101]. Наведені положення демонструють, що державний примус у сучасній Україні застосовується в принципово інших умовах, ніж в СРСР, а саме в умовах верховенства не партії та держави, а верховенства права, визнання пріоритетності прав людини по відношенню до державних інтересів. Тож виникає потреба осмислення державного примусу в цих нових реаліях та категоріях.

Так, спробу пояснити державний примус із сучасних позицій зробив В. М. Корельський. Учений виходить з того, що державний примус може бути правовим і неправовим. Неправовий державний примус, на його думку, «може обернутися свавіллям державних органів, що ставлять особистість у ніким та нічим не захищене становище. Такий примус має місце в державах з антидемократичним, реакційним режимом – тиранічним, деспотичним,

тоталітарним» [104, с. 61]. Правовим визнається такий державний примус, «вид і міра якого чітко визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах)» [104, с. 61]. Крім цього, державно-правовий примус піддається контролю, він може бути оскаржений в незалежному суді на предмет законності, обґрунтованості та справедливості. Цю позицію поділяє М. В. Вітрук, який зазначає, що в демократичному суспільстві державний примус характеризується як правовий примус, що відповідає праву, здійснюється оперативно та забезпечується відповідно до принципів права та правових підстав [36, с. 48].

Підтримуючи ідею про відмінність правового державного примусу і неправового державного примусу, або примусу в правовій державі та примусу в неправовій державі, необхідно більш детально підійти до характеристики правового державного примусу, що розуміється як державний примус в умовах правової держави, верховенства права і верховенства прав людини, і, таким чином, створити чіткі підстави відмежування його від неправового державного примусу.

На нашу думку, перш за все, єдиним теоретико-методологічним критерієм розмежування державного примусу на правовий і неправовий є його відповідність праву і правам людини. Права людини є першоосновою доктрин правової держави та верховенства права, оскільки усі їхні принципи та складові є похідними (вторинними) від прав людини. Вони є логічним продовженням і розкриттям структуроутворюючої тези про права людини як найвищу цінність. Поза концепцією прав людини, як найвищої цінності, складові правової держави і верховенства права не виявляють свою логічну та теоретико-методологічну основу і втрачають сенс. Наприклад, значення такої відомої концепції правової держави як поділ державної влади, визначається, зокрема, необхідністю існування незалежного суду (незалежної судової влади), у тому числі конституційної юстиції. Потреба в їхній наявності історично, теоретично та практично зумовлюється потребою у захисті прав людини від свавілля з боку інститутів законодавчої та

виконавчої влади. Як зазначає В. І. Сировацький, «у правовій державі її примусовий аспект наповнюється новим змістом, набуваючи нових властивостей. Можна стверджувати, що в сучасному суспільстві повинні створюватися такі умови, за яких застосування державного примусу повинно позитивно оцінюватись громадянами та постійно звужуватись, а право повинно опосередковувати примус, спираючись на принципи гуманізму, справедливості й свободи» [211, с. 158].

Виходячи з наведеного, державний примус в правовій державі та умовах верховенства права повинен характеризуватися наступними рисами. Державне примус направлений на захист прав людини і, тим самим, на забезпечення загального блага. Це основна ідеологічна установка, яка визначає першорядний характер прав людини, їхньої цінності по відношенню до держави, що розуміється як система публічно-владних інститутів та їх функцій. Сенс наявності держави та її політики полягає у визнанні, дотриманні та захисті прав людини. Держава має інструментальний і похідний характер по відношенню до цінності прав людини. Це відображається, зокрема, у ст. 3 Конституції України, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [102].

Це положення має не тільки теоретичний, але й практичний сенс, оскільки встановлює, насамперед, відповідальність, держави перед людиною, а не людини перед державою. На практичну реалізацію цього положення вказує практика Конституційного Суду України. Серед найостанніших рішень, що стосуються цього питання, можна згадати рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) ряду нормативно-правових актів, ухвалених у зв'язку з пандемією COVID-19. У цьому рішенні

Конституційний Суд України недвозначно підкреслив, що «держава відповідає перед людиною за захист людини від серйозних загроз, що можуть порушити її права, в тому числі таких, що мають стихійну природу. Для боротьби з такими загрозами можливе застосування додаткових механізмів державного примусу, спрямованих на захист людини від таких загроз, проте здійснення примусу має бути відповідальним, і спиратися виключно на потребу в захисті прав людини» [197].

Державний примус має нормативний характер, тобто мова йде про нормативність державного примусу. Нормативний характер державного примусу полягає в тому, що він здійснюється органами держави в рамках їх компетенції, встановленої Конституцією і законами, які не суперечать Основному Закону та встановленим законодавством процедури. Інститут державного примусу завжди має перебувати в рамках нормативної системи. Державний примус – невід’ємна частина усієї нормативної системи і здійснюється на підставі норм права. Державний примус обов’язково є нормативним, оскільки в іншому випадку має місце не державний примус, а свавілля, тобто застосуванні примусу (влади, фізичної сили) поза правилами, вибірково, селективно, волюнтаристськи [80, с. 94].

В Україні будь-який захід державного примусу має своє нормативне закріплення, зокрема у кодифікованих нормативно-правових актах. Більше того, нормативність державного примусу вимагає особливої реалізації та гарантування в умовах правової держави і верховенства права, що обумовлює суворе дотримання нормативності державного примусу з метою уникнення свавілля, що порушує права індивідів.

Слід наголосити, що нормативність державного примусу проявляється у двох аспектах. По-перше, державний примус здійснюється органами держави виключно в рамках їхньої компетенції, встановленої в Конституції і законах. Поза межами їхньої компетенції примусова діяльність органів держави в принципі неприпустима, заборонена. По-друге, нормативність державного примусу означає, що він здійснюється у відповідності до

приписів процесуального права, тобто відповідно до процедури, а головним юрисдикційним державним органом, який визначає правомірність застосування державного примусу та контролює державний примус, виступає суд [119, с. 280]. Саме умова судової санкціонованості є найсуттєвішою, оскільки вона здатна істотно вплинути на правомірність, якість та ефективність державного примусу.

Державний примус – це складне явище, що передбачає нормативно-правовий та інституційно-правовий рівні реалізації. Нормативно-правова складова спрямована на створення відповідної бази для застосування заходів державного примусу в нормах права, при цьому, зазвичай, ідеться про норми процесуального права. Інституційна ж частина складається із системи органів та посадових осіб, які уповноважені здійснювати державний примус. Вихідним, первинним елементом цього механізму є заходи державного примусу, тобто визначені в законі засоби правового впливу, що реалізуються за наявності правових підстав щодо громадян, організацій. Здійснення таких заходів означає встановлення правових рамок його реалізації, що передбачає визначення міри можливої та необхідної поведінки уповноважених осіб, які застосовують заходи примусового впливу. У центрі інституційної системи, що забезпечує реалізацію державного примусу, стоїть суб'єкт, яким можуть виступати державні посадові особи, а в окремих випадках і держава загалом. Прикладом примусу, що здійснює держава загалом, є введення особливого чи надзвичайного стану на всій території країни або її частини, дотримання якого забезпечує вся система державних органів і посадових осіб.

С. М. Кожевніков виділяє з позиції логіки і правозастосовної практики певні елементи механізму державного примусу, до яких він відносить осіб, що адресують державний примус, та осіб, яким адресовано державний примус. Ідеться, по суті, про суб'єкта та об'єкта державного примусу, до яких, на думку дослідника, належать особи, чия поведінка правомірна, але які опинилися в ситуації, що зумовлює застосування до них засобів державного примусу (наприклад, введення карантинних заходів), особи, які

вчиняють правопорушення, застосування до примусу яких зумовлюється необхідністю припинення протиправного посягання, відновлення стану законності й правопорядку, та покарання порушника, а також особи, що здійснюють відповідні заходи державного примусу. Такі особи діють у відповідності до нормативно-правових приписів, що є суттєвим елементом державного примусу, які визначають підстави, порядок реалізації примусових заходів, компетенцію суб'єктів, що їх застосовують тощо [94, с. 72].

З урахуванням цієї позиції щодо розгляду механізму державного примусу як специфічної функціональної системи, можна виокремити такі його елементи: нормативно-правову основу; систему суб'єктів, що реалізують державний примус у ситуаціях, зазначених у законі; суб'єктів, тобто індивідів та організації, що стають об'єктами відповідного державного впливу; заходи державного примусу, що здійснюються стосовно таких осіб. За спрямованістю дії державний примус може бути фізичним чи психологічним. Загальна сутність та спрямованість примусу при цьому лишаються незмінними, однак відрізняється зміст засобів, що застосовуються. Фізичний примус, разом з властивими йому засобами фізичного втручання, має на меті прямий вплив на об'єкта, він змінює стан об'єкта впливу, наприклад, позбавляє його свободи. Такий вплив також може здійснюватися на матеріальні об'єкти, наприклад, у разі примусової зупинки транспортного засобу або вилучення предмета, що виступив знаряддям кримінального правопорушення. Фізичний примус виступає формою зовнішнього впливу на об'єкт, тоді як психічний державний примус може впливати виключно на свідомість живих істот. Звичайно, мається на увазі, насамперед, людина, але в окремих випадках окремі елементи психічного примусу можуть застосовуватися до тварин (наприклад, вплив на тварину, що використовується як знаряддя кримінального правопорушення, з метою змінити її поведінку). Психічний примус змінює внутрішні мотивації об'єкта впливу, примушує його здійснити певні дії або

відмовитися від певних дій. Державний примус є динамічним явищем, характеристики якого пов'язані з активною діяльністю уповноважених державних органів та посадових осіб, що спрямована на розв'язання визначених правом завдань через видання індивідуальних правових приписів. Діяльність з реалізації державного примусу виступає самостійним видом правозастосовної діяльності [125, с. 7].

Державному примусу, як і праву загалом, властива регулятивна й охоронна спрямованість. Регулятивний аспект проявляється в тому, що прийняття правового акту, який містить норми права, одночасно означає вимогу до учасників суспільних відносин діяти відповідно до цієї норми. Встановлені при цьому санкції визначають заходи державного впливу щодо суб'єктів права в разі вчинення ними дій, що суперечить правовим приписам. У цьому сенсі відповідна правова інформованість особистості впливає на усвідомлення нею необхідності співвіднесення своєї поведінки з правовими дозволами та заборонами. Разом із тим, право не виконувало б своєї регулятивної ролі, якщо у ньому була б відсутня можливість державного примусу. Охоронне значення державного примусу найбільш проявляється в реакції держави на неправомірну поведінку осіб та перешкоджання з їхнього боку функціонуванню правової системи. Призначення примусу в такому разі полягає в тому, аби забезпечити реалізацію державної волі та усунути перешкоди, що заважають її максимально повному виконанню. Відповідно, примусовий вплив у ситуаціях, визначених у законі, пов'язується з настанням певних негативних наслідків для учасників правовідносин у вигляді обмежень їхнього права особистого, майнового чи організаційного характеру. Суттєвим фактором у таких випадках виступає покладення спеціальних зобов'язань на осіб, що спонукають інших осіб до здійснення правових приписів. Будь-який засіб впливу щодо особи ставить її в положення слідування правовому припису та обмежує вибір нею варіантів поведінки.

Відповідний примусовий вплив у встановлених законом ситуаціях пов'язаний з настанням для особи певних негативних наслідків через невиконання приписів закону або, як це визначає С. М. Кожевников, правової шкоди [93, с. 73]. Неодмінною рисою державного примусу завжди виступає його застосування виключно в рамках та в порядку, визначеному законом. Встановленню такого закону слугує процесуальне право держави. Невиконання приписів процесуального закону під час реалізації заходів державного примусу вказує на незаконність таких заходів і може призвести до настання відповідальності особи, що застосовує державний примус у незаконний спосіб. Істотними рисами процесуальної форми державного примусу виступають умови, терміни, строк дій, перелік дозволених та недозволених методів, а також гарантії проти свавілля. Опосередкованим процесуальним елементом також виступає контроль з боку керівництва посадової особи, яка застосовує примус, інших державних органів (наприклад, прокуратури), судовий контроль. Наразі набувають поширення різні форми громадського контролю.

До процедури, за якою в правовій державі застосовується державний примус, висуваються певні вимоги. Насамперед, процедура має бути належною, в основу якої покладено верховенства права, що передбачає, щоб кожне домагання з боку примусової застосування влади було виправдано з точки зору точності та обґрунтованості застосування загальних правил у кожному конкретному випадку.

Процедурна (процесуальна) сторона нормативності державного примусу висуває вимоги до інституту суду. Суд повинен бути справедливим, незалежним, швидким, публічним, змагальним. Вимога справедливості судового розгляду встановлена ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [101]. Чим більше розвиненим є процесуальний аспект застосування державного примусу, тим складнішою є можливість прийняття рішення про застосування по відношенню до індивіда державного

примусу, а індивід, його права і свободи є більш захищеними від свавільного чи помилкового примусу з боку держави.

Державний примус, що здійснюється у правовій державі в умовах верховенства права, має ґрунтуватися на законах, які характеризуються такими якостями, як формальна визначеність та недвозначність. Важливо підкреслити, що вимога до якості нормативних правових актів, на підставі яких може прийматися рішення про здійснення державного примусу, являє собою не просто правило юридичної техніки, що полегшує органам держави здійснення процесу застосування права, а є вимогою, пов'язаною із доктриною правової держави, доктриною державного обов'язку по відношенню до людини.

Ясність і недвозначність положення текстів нормативних правових актів, з однією сторони, сприяє адекватному сприйняттю правових вимог особами, що безпосередньо впливає на модель поведінки індивідів, з іншої – збільшує гарантії від небажаних з точки зору прав людини правозастосовних ексцесів та свавілля, сприяє формуванню однакової та відповідно стабільної правозастосовчої практики в масштабах усієї країни.

Вимоги до якості нормативних правових текстів, на підставі яких здійснюється державний примус, були сформульовані Європейському Судом з прав людини, який, зокрема, зазначив у низці рішень, що норма національного законодавства, що регламентує правила позбавлення людини свободи, повинна бути доступною і точно сформульованою [191].

Державне примус має бути відповідним і обґрунтованим (аргументованим). Відповідність державного примусу означає, що обсяг примусового впливу на особу, до якого він застосовується, не повинен перевищувати мінімального необхідного рівня, досягнення якого достатньо для цілей державного примусу. Державний примус, як і будь-який інший примус, змінює волю особи, яка йому піддається, підпорядковує її волю, що супроводжується обмеженням прав громадян пов'язаними, насамперед, із обмеженням свободи та недоторканності, які захищаються як на рівні

Конституції України (ст. 29), так і на рівні Конвенції про захист прав людини і основних свобод (ст. 5) [165].

У зв'язку з цим прийняття рішення про державний примус має бути обґрунтованим і необхідним. Державний примус, наприклад, у вигляді взяття під варту, може і повинен використовуватися у випадках, коли його не можна не застосувати, в разі неминучості. Наприклад, ч.1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що взяття під варту особи проводиться для того, щоб доправити її до компетентного органу на підставі «обґрунтованої підозри» у скоєнні правопорушення. При цьому, виходячи з практики Європейського суду з прав людини, наявність «обґрунтованої підозри» передбачає існування фактів або інформації, яка, на погляд об'єктивного спостерігача, свідчила б про те, що дана особа могла вчинити кримінальне правопорушення, яке розслідується. Те, що може бути визнано як «обґрунтована підозра», залежить від усіх обставин і повинно бути оцінено на основі фактів, відомих на момент арешту, а не згодом [218].

Важливою складовою обґрунтованості судового рішення щодо застосування державного примусу повинна бути аргументація. Аргументованість показує логіку прийняття суддею до того чи іншого рішення, демонструє мотивацію прийняття або неприйняття аргументів сторін спору, і у такий спосіб рішення про застосування державного примусу стає зрозумілим для особи, яка йому піддається, що, свою чергою, полегшує вибудовування стратегії сторін у разі оскарження рішення суду. Аргументованість державного примусу повинна показати необхідність та неминучість державного примусу у разі, коли державний примус не можна не застосовувати [70, с. 48].

Нарешті, відзначимо таку особливо значущу вимогу до державного примусу в правовій державі, як відповідність самого примусу правам людини. Зокрема, державний примус не повинен передбачати катування, жорстоке або нелюдське поводження, приниження людської гідності. Наприклад, в разі застосування фізичної сили при затриманні, така сила

повинна бути співмірною діям затриманої особи та ступеню суспільної небезпеки таких дій.

Судова практика виробила ряд критеріїв, яким повинен відповідати процес здійснення державного примусу. Так, Європейський Суд з прав людини визначив, що застосування до затриманої особи фізичної сили, що не є результатом її власних дій, принижує людську гідність, тобто порушує ст. 3 європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [219].

Для встановлення того, який саме примус є порушенням вимог ст. та ст. 5 Конвенції, Європейський суд з прав людини вводить критерій «мінімального рівня жорстокості». Відповідно до позиції Європейського Суду з прав людини, якщо дії досягли мінімального рівня жорстокості, то вони дії визнаються такими, що принижують гідність. При цьому оцінка «мінімальності» залежить від усіх обставин справи, в тому числі від тривалості покарання, його фізичних або психічних наслідків, а в деяких випадках від статі, віку і стану здоров'я жертви [220].

Розглядаючи питання про неприпустимість приниження гідності особистості в процесі застосування державного примусу, важливо підкреслити, що приниження гідності особистості може бути не лише результатом застосування незаконних дій органів держави, наприклад, заподіяння фізичного болю, пошкодження організму, викручування рук при затриманні, якщо такі дії не передбачені законом, а й законними діями, якщо такі дії передбачені законом. Покарання не повинні бути «нелюдськими», «жорстокими і такими, що принижують людську гідність» [220].

Питання про те, які встановлені законом покарання повинні бути визнані нелюдськими, жорстокими і такими, що принижують гідність, є предметом дискусій, як і будь-яке питання, пов'язане з оціночними поняттями, що зустрічаються в офіційних юридичних текстах. У будь-якому покаранні можна побачити і жорстокість, і приниження. Однак, практикою напрацьовані критерії, які вказують на досягнення жорстокістю та

приниженням неприпустимого рівня. Вони відрізняються від покарання взагалі, що є необхідною мірою негативного впливу на особу та спрямоване на захист законних прав і інтересів держави та інших осіб. Межа між необхідністю та жорстокістю чи приниженням дуже тонка та може змінюватися з розвитком суспільства та його уявлень про право, проте державний примус, у будь-якому випадку, не повинен переходити таку існуючу в кожний конкретний момент часу межу [210, с. 189].

Необхідно зробити висновок, що в правовій державі примус має підпорядковуватися ряду вимог, витоки яких базуються на ідеї прав людини. В іншому випадку такий державний примус переростає в державне насилля, втрачає свою правову природу і не може більше пов'язуватися з виконанням встановлених Конституцією України функцій держави.

2.2. Місце державного примусу в правовій політиці держави

Державний примус виступає інструментом, за допомогою якого держава реалізує свої політики, в тому числі правову політику. Реформування правової системи України та її правової політики у напрямку запровадження європейських стандартів, зростання ролі людини у порівнянні з державою, визнання людини найвищою цінністю, а прав людини – найбільш захищеним типом прав у державі, вимагає нового погляду і на державний примус, як інструмент правової політики.

Відзначимо, що так само як і правова система чи правова політика, державний примус не є явищем статичним. Навпаки, він еволюціонує разом з державною політикою, в рамках якої він застосовується. Модернізація державної політики загалом, та її видів зокрема – закономірний та необхідний етап розвитку. Такі процеси модернізації, пов'язані, як правило, з різного роду подіями та явищами, що виникають в силу дії факторів, що визначають їх зміст, спрямованість і результат і характер правових,

інституційно-політичних і структурно-організаційних змін в такій найважливішій сфері життєдіяльності, як правова політика.

Зміна ідеології, правових, політичних культурних цінностей, законодавчого забезпечення, економічних ресурсів, виникнення нових або трансформація наявних соціальних інститутів, які склалися в ході формування у суспільстві стійких форм організації спільної діяльності людей (права, власності, держави, ЗМІ, науки, освіти, тощо), ведуть до зміни владно управлінських практик, а з часом – усієї юридичної та технічної інфраструктури управління. Все більш зростаючу роль тут відіграє і формування різних структур громадянського суспільства [12].

Очевидно, що такого роду трансформації неминуче ведуть до зміни методів державно-правового впливу на поведінку суб'єктів права, різних соціальних, національних і релігійних груп і, в першу чергу, впливають на примус, як найважливіший спосіб (форму) здійснення функцій влади і управління, а також особливий інститут впливу на поведінку (правову поведінку) суб'єктів правового та політичного життя. Як зазначає з цього приводу П. М. Петровський, відбувається заміна жорсткого владного примусу на більш м'які заходи впливу, що ґрунтуються на спільних цінностях та мотивах раціональності й привабливості [172, с. 57]. Такої позиції дотримується також Р. П. Луцький, який відзначає, що державний примус охоплює досить вузьке коло правових явищ. Він може бути необхідним елементом правової системи, але не кожна норма повинна в обов'язковому порядку містити каральну санкцію. Навпаки, обов'язки, що мають суттєве значення, можуть не забезпечуватися санкціями, але від того не перестають вважатися правовими [128, с. 55].

Водночас, примус є важливим елементом державної влади. Як слушно підкреслює С. Л. Дембіцька, для демократичних режимів державний примус виступає крайньою мірою, що використовується у разі, коли методи переконання виявилися неефективними, проте він залишається об'єктивно необхідним, відіграючи значну стабілізуючу, правозабезпечувальну та

правоохоронну роль [57, с. 31]. Будь-яка державна політика передбачає цілеспрямований вплив на органи державні влади, фізичних та юридичних осіб, а також на стан правової системи. У цьому ракурсі можна говорити про існування багаторівневого простору соціального управління. Це дозволяє розглянути та оцінити правову політику в сучасному політико-правовому просторі на основі ступеню і характеру державного примусу (або юридичної можливості застосування державного примусу в рамках такої політики). У теоретико-методологічному плані це є важливим для розуміння і оцінки якісних змін державного примусу (впливу) в системі управлінських, за своїми функціями, і владних, за своєю природою, відносин, а також змін, пов'язаних з комбінаторикою владних інститутів державної влади в перехідному правовому і політичному просторі, її авторитетом типом і рівнем легітимації, впливом, силою тощо. При цьому не можна забувати, що управління суспільством, забезпечення громадської дисципліни, законності та правопорядку здійснюється за допомогою активних засобів цілеспрямованого впливу різних суб'єктів соціального управління на правосвідомість громадян, їх рівень правової культури [250, с. 17].

Для цілей застосування державного примусу як інструменту правової політики, мають значення наступні елементи:

- 1) ресурси (правові, владно-силові, адміністративно-організаційні, матеріальні, тощо);
- 2) процедури (методи переконання, заходи примусу, способи стимулювання, тощо);
- 3) цінності (справедливості, правового порядку, ідеї свободи, невідчужуваності прав і свобод людини, тощо) [234, с. 68–70].

Такого роду «розшифровка» дозволить змістовно розширити вивчення специфіки інституту державно-правового примусу в контексті правової політики, особливо, того, що стосується його природи в перехідний період розвитку державно-правової системи.

У контексті правової політики державний примус може використовуватися з регулятивною або з охоронною метою [84, с. 5]. Необхідно зазначити, що ми розглядаємо державний примус в широкому сенсі, як засіб впливу на суспільство й окремих осіб. Такий вплив не обов'язково має бути негативним, але він завжди має на меті певну регуляцію суспільних відносин. Регулятивний аспект державного примусу проявляється в тому, що прийняття правового акту означає створення вимог до учасників суспільних відносин діяти відповідно до цієї норми. Актом можуть прямо або шляхом відсилки встановлюватися санкції, що визначають застосування заходів державного впливу до суб'єктів права у разі вчинення ними дій, що суперечать правовим приписам. У цьому сенсі набуває значення той факт, що особа проінформована про існування норми та можливість застосування державного примусу для запобігання порушенням цієї норми, тобто навіть потенціальна можливість застосування державного примусу здатна впливати на поведінку осіб. Дійсно, право не виконувало б своєї регулятивної ролі, якщо в ньому була б відсутня можливість застосування державного примусу, за таких умов нормативний характер права було б знівельовано і зведено до декларацій, що не мають обов'язкової сили.

Як відзначає О. І. Харитонova, державний примус, який застосовує публічна влада, виступає ознакою не особливих, окремих правоохоронних відносин, а є елементом функціонування регулятивних правовідносин, причому правоохоронні відносини виступають як «вимушене продовження регулятивних правовідносин» [252, с. 121]. Охоронне значення державного примусу найбільш чітко проявляється в реакції держави на неправомірну поведінку тих чи інших осіб та інші перешкоди, що виникають в процесі функціонування правової системи. Його призначення – забезпечення державної волі, вираженій в законодавстві, забезпечення порядку в суспільстві, заснованого на правових приписах. Відповідно, примусовий вплив в ситуаціях, зазначених у законі, обумовлений із настанням для

певних осіб негативних наслідків у вигляді правообмежень особистого, майнового та організаційного характеру. Іншим варіантом застосування обмежувальних заходів є покладання спеціальних обов'язків, яке спонукає до здійснення правових приписів в певних умовах (введення надзвичайного стану, карантину тощо) [212, с. 360]. Будь-який захід примусового впливу щодо певних осіб ставить їх у становище жорсткого слідування встановленим приписами, означає відсутність вільного вибору для обрання іншого варіанту поведінки. Подібні обтяження імперативні, оскільки закріплені законодавством, є проявом державної волі і в основному покладаються на суб'єктів у зв'язку із судовими рішеннями або правовими актами органів державного управління.

Як вже зазначалося, державний примус, що базується на праві, характеризується як правовий примус. У контексті правової політики держави державний правовий примус набуває наступних рис:

право передбачає, фіксує в офіційних джерелах заходи державного примусу, що розрізняються за цільовою спрямованістю та підставами реалізації;

право визначає принципи, порядок реалізації цих заходів, компетенцію суб'єктів, що їх застосовують, а також регламентує застосування інших неюридичних (організаційних) засобів, які забезпечують досягнення правових цілей у сфері реалізації примусових заходів;

право визначає спільну мету державного примусу: воно завжди є примусом для здійснення правових приписів [130, с. 128–129].

державний примус застосовується в установленому процесуальному порядку, при цьому процесуальне право закріплює певні правила, процедури, послідовність певних дій.

У даному аспекті важливим є те, що процесуальна форма включає в себе умови, терміни здійснення дій, порядок видання та реалізації передбачених процесуальних актів [147, с. 52]. В Україні застосування заходів державного примусу регламентується нормами процесуальних

кодексів, які загалом створюють процесуальну основу застосування примусових заходів.

Правова політика держави щодо застосування примусових заходів виходить з абстрактної правової норми, проте сам по собі акт примусу завжди носить конкретний характер, що проявляється у вигляді спеціального правозастосовного акту. У такому акті компетентного державного органу встановлюється конкретний вид примусового впливу та перелік осіб, яким він адресований, тощо. Такий конкретний акт державного примусу має три складові:

норму права, що передбачає можливість реалізації заходів державного примусу за певних умов;

фактичну основу у вигляді правопорушення чи екстремальної ситуації, яка порушує нормальну життєдіяльність людей;

акт застосування правової норми в умовах наявності фактичної основи у вигляді рішення суду, наказу, постанови, а в окремих випадках усного наказу або конклюдентних дій [213, с. 397].

Взагалі, звернення до особливостей державної правової політики, що визначається такими параметрами, як рівень політичної участі громадськості, цінності та пріоритети владних еліт, особливості правової інституціоналізації політичних інтересів та відповідних їм форм і способів здійснення державної політики, надає можливість виділити два основних підходи до її реалізації: мобілізаційний та еволюційний. Кожен з них формує конкретні імперативи, принципи й цілі дії інституту державного примусу, визначає його юридичні основи та межі.

Мобілізаційний тип правової політики держави відповідає гіпертрофованому розвитку інститутів державної влади і управління та прагненню держави якщо не поглинути, то, щонайменше, поставити під жорсткий контроль усі інші сфери соціального буття. Зокрема, це означає постійне розширення простору застосування державного примусу як інструменту правової політики, що обумовлює погляд на державний примус

як на найважливішим, або мало не єдиний інструмент правової політики та управлінського впливу на різноманітні суспільні відносини [37, с. 8]. Такий характер застосування державного примусу притаманний для етатистських держав, для авторитарних та тоталітарних державних режимів. Щоправда, в деяких екстремальних випадках (наприклад, під час збройного конфлікту) розширення сфери застосування державного примусу можливе і в демократичних режимах, але у даному випадку це є винятком, а не системним використанням державного примусу у якості головного елементу правової політики держави. В окремих випадках способом прискореного розвитку демократичних інституцій або подолання системних проблем розвитку може виступати суспільна мобілізація [160, с. 92], прикладом такого процесу є Революція Гідності, наслідком якої стала поява мобілізаційних елементів у правовій політиці України.

Відзначимо, що осмислення мобілізаційної системи організації та функціонування владних і управлінських інститутів в національному державно-правовому просторі, найчастіше, представляє їх як форму вимушеного і прискореного розвитку суспільства в умовах дефіциту необхідних управлінських (як правило, правових, політичних, матеріальних, інтелектуально-інформаційних та ін.) ресурсів, що, природно, стимулює суб'єктів управління до свого роду компенсації цього недоліку за допомогою примусово-силових (причому легальних) форм державної діяльності. Інші соціально-правові інститути державного управління, політики, а також громадської саморегуляції, витісняються, а метод державного примусу в галузі управління стає домінуючим.

Мобілізаційному типу правової політики протистоїть еволюційний підхід, який передбачає м'який організуючий вплив на правову, державну і соціальну системи. У рамках такої політики відбувається звуження простору застосування державної влади та державного примусу, а самі методи примусу все частіше стають непрямими, такими, що спрямовані на допомогу нормальній саморегуляції суспільних відносин. Відбувається відмова від

прямого і активного впливу на державу і суспільство, на користь впливу непрямого, коригуючого [20, с. 31]. Це не означає, що держава повністю відмовляється від прямого примусу як виду інструменту політики (зокрема, він зберігається і активно застосовується в державній кримінально-правовій політиці, про що йтиметься нижче), проте держава обмежує застосування прямого примусу як інструменту політики, за можливості підміняючи його непрямым впливом.

Відносно сучасного періоду розвитку національного права і держави можна погодитися з тими авторами, які зазначають, що цивілізаційний процес звуження сфери дії виконавчої влади, самоврядування, саморегуляції суспільних взаємозв'язків, розкладання багатьох соціальних структур, де ця влада здійснювалася через примусовий вплив, є незворотнім явищем, так само як і побудова замість них нового типу владно-управлінських відносин, побудованих на демократичних засадах. Інструментарій державних політик стає, так би мовити, більш витонченим. Державна політика набуває не рис влади, а рис управління, а у деяких напрямках навіть менеджменту, подібного, скоріше, до управління бізнес-процесами, ніж до власне державного впливу [26, с. 40].

Процеси демократизації державних політик, правової політики, а отже і державного примусу, розпочалися наприкінці 1980-х років. Розпочався відхід від надмірно врегульованої радянської системи управління, життєздатність якої підтримувалася переважно засобами впливу, на користь більш відкритої демократичної системи. Водночас, елементи мобілізаційної системи виявилися стійкими, і позбавлення від них триває й нині.

Відзначимо, що мобілізаційний характер державних політик може бути властивим і державам, що зазнають демократичного транзиту [126, с. 69]. Модернізація системи державного управління вимагає акумуляції сил держави і суспільства, що може призводити до етатизації суспільних відносин і тимчасового зростання ролі держави, що має, однак, у кінцевому результаті мету поступової передачі деяких своїх функцій інститутам

громадянського суспільства, а також обмеження застосування державного примусу, замінюючи його іншими засобами впливу.

Характерно, що за таких умов, що притаманним транзитивним суспільствам, до яких у 90-х роках ХХ століття належала України, а також після 2014 року, державна воля, що спирається на державний примус, може призводити до негативних результатів, навіть якщо у держави, окремих посадовців, політиків, еліт є воля до перетворень. Однак спокуса застосувати державний примус для прискорення таких перетворень може мати своїм результатом спотворення державних політик, наприклад, у вигляді «ручного керування» окремими процесами, що відбуваються в державі та суспільстві [154, с. 11].

Таким чином, якщо правова політика держави, спрямована на модернізацію владно-управлінських і суспільних відносин, орієнтується на державний примус як основний метод реалізації функцій держави, то її неминучим наслідком буде централізацію державної влади.

Еволюційна модель правової політики держави є принципово іншим варіантом, що передбачає інакші правові форми, політичні та економічні підстави розвитку держави і суспільства. Значною мірою, еволюційний підхід до державно-правової політики спирається на досягнення англосаксонської правової традиції, яка віддає суспільству значну частину функцій, що в у країнах романо-германського права пов'язуються з державою [148. с. 22]. Прикладом цього може бути часткове делегування судових функцій інституту присяжних.

Ідея еволюційної правової політики пов'язана із загально-філософськими, економічними та соціологічними ідеями лібералізму і спирається на ідеологію *laissez-faire*, в якій державне втручання в життя суспільства і окремих громадян повинно бути мінімальним. Така система виключає етатизм і вимагає значного розвитку та зрілості суспільних інститутів, здатних виконувати певні завдання держави [21, с. 13]. У такій моделі невірним було б казати, що держава дозволяє існувати певним

інститутам, навпаки, інститути, що вже існують, не дозволяють державі втручатися у свою діяльність. Тож і державний примус, як засіб реалізації державної політики, в такій моделі суттєво обмежений і стосується, як правило, таких питань захисту порушених прав, захисту власності, забезпечення виконання державою міжнародно-правових зобов'язань тощо. У такій моделі існує своєрідний компроміс між державою і суспільством, що проявляється у взаємному невтручанні, при наявності, водночас, розвинених інститутів взаємного контролю та звітності. Наявність таких відносин між соціумом та державою має призвести до мінімізації державного примусу, виключення державного насильства, а також забезпечувати досягнення цілей державних правових політик без надмірного застосування примусових засобів.

Головним чинником, що визначає здатність держави до застосування державного примусу в рамках мобілізаційної чи еволюційної правової політики держави, є оцінка цього примусу суспільством, готовність суспільства сприймати та виправдовувати цей примус. Така суспільна оцінка пов'язана з домінуючими моральними ідеалами. Як відзначає Г. І. Міняшева, держава у застосуванні примусових заходів не повинна переходити меж моральної припустимості, вона має дотримуватися «мінімуму моральності» [149, с. 55]. Таку саму точку зору висловлює О. П. Рогов, викладену в дисертаційному дослідженні, присвяченому особливостям державного примусу в правовій державі. Дослідник наголошує на тому, що допустимість державного примусу визначається моральними вимогами. Такі вимоги є системою загальних положень, приписів та настанов, що відповідають національній культурі та менталітету і формують межі державного примусу з урахуванням уявлень про гуманність, гідність особистість, совість, справедливість, обов'язок, доброчесність тощо [199, с. 11].

Погоджуючись у цілому з думкою про важливість моральності для застосування державного примусу, вважаємо, що ця теза потребує уточнення

й розвитку. Моральність, як у наведеному вище повсякденному розумінні, так і в пропонованому філософією спеціальному значенні, характеризується широтою охоплення регламентованих нею відносин. Так, А. А. Гусейнов прямо вказує на те, що моральність «регулює поведінку в усіх сферах суспільного життя» [51, с. 103]. У світлі викладеного найбільш доречним є використання більш конкретного, у порівнянні з моральністю, поняття, а саме поняття справедливості, на звертають увагу деякі дослідники. Наприклад, І. П. Жаренов виділяє справедливість у якості основного критерію правомірності заходів примусу, точніше, їхньої пропорційності обставинам, які послужили підставою реалізації державної влади у формі державно-правового примусу [71, с. 19].

Справедливість у повсякденному розумінні визначається через спеціальну по відношенню до моральності категорію неупередженості, а з позиції філософії – як моральна санкція, спосіб обґрунтування поділу між індивідами вигід і тягарів при спільному існуванні в рамках єдиного соціального простору [237, с. 66]. Категорія справедливості є більш конкретною і містить у собі недвозначну вказівку на регламентацію асиметричних відносин між суб'єктом та об'єктом примусу, тому її активно використовують у своїй аргументації багато сучасних дослідників. До обставин, що дозволяють визнавати конкретний акт примусу справедливим, належать відповідність негативних наслідків примусу суспільної небезпеці вчиненого діяння, тобто застосування до оцінки реалізації заходів державного примусу критерію пропорційності, що відображає вимогу справедливості примусу.

Вважаємо, що реалізація державної влади у формі державно-правового примусу повинна здійснюватися з урахуванням його співвідношення (пропорційності) з тією небезпекою для держави, суспільства чи окремого громадянина, якій запобігає державний примус. Вплив влади у формі державно-правового примусу не повинен бути надмірним, тобто не допускати надмірної жорсткості по відношенню до особи, яка піддається

примусу, або занадто м'яким. По-перше, тенденції щодо надмірної жорстокості чи, навпаки, пом'якшення примусових заходів не відповідають справедливості – родовий категорії для пропорційності в досліджуваному значенні. По-друге, вищеназвані тенденції здатні ініціювати у суспільстві в цілому, та у суб'єкта та об'єкта примусу зокрема, делігітимазаційне ставлення до держави через незадоволеність її функціонуванням та порушення прав і свобод окремої особи, необґрунтовано жорстокі засоби примусу, надмірну жорстокість державного впливу у формі державного примусу, або навпаки, порушення прав більшості в суспільстві через надмірно м'які заходи примусу, які не забезпечують достатнього впливу, спрямованого на захист державного, суспільного чи особистого інтересу. Такі тенденції можуть призвести до послаблення держави та руйнації її інститутів, що потягне за собою і відсутність справедливості для суспільства [204, с. 125].

Ідея про обмеженість державного примусу вимогами справедливості походить від запропонованого ще Ш. Монтеск'є принципу економії репресії, сутність якого полягає у взаємозалежності інтенсивності державного примусу і обставин справи у всій повноті, яка встановлюється з урахуванням чинних у даному суспільстві моральних ідеалів [59, с. 56].

Таким чином, вважаємо вірним вважати відповідність важливою умовою, що дозволяє відмежовувати припустимий державно-правовий примус від неприпустимого. Разом з тим, структурним елементом справедливості як критерію допустимості державно правового примусу є обґрунтованість його застосування. Остання визначається як обумовлена легітимністю держави наявністю права діяти від імені всього суспільства для досягнення поставлених цілей, або, іншими словами, уповноваження держави суспільством на реалізацію державно-правового примусу [165, с. 6].

З наведеного випливає, що зрештою міру державного примусу при реалізації державних правових політик визначає не держава, а суспільство. Відсутність прямого чи непрямого уповноваження держави на застосування

державного примусу з боку суспільства тягне за собою неправомірність такого примусу, і неприпустимість його в правовій державі. Однак такий критерій слід розуміти широко, включаючи повноваження держави не тільки сам факт наявності у держави делегованого ній суспільством права на державний примус, а й підстави, та порядок застосування державного примусу, його зміст. Останні, в свою чергу, мають ґрунтуватися на праві, розвиток якого відображає поточний стан суспільного розвитку. В цьому сенсі справедливість державного примусу набуває нового зв'язку з вимогами моральності. Щодо цього Л. І. Каленіченко відзначає, що легітимність державного примусу «полягає у ставленні суспільства та світового співтовариства до державної влади як такої та до застосовуваних нею примусових заходів. При цьому, легітимна влада й державний примус завжди вимагають легалізації, проте не будь-які легалізована влада та заходи державного примусу є легітимними» [81, с. 24].

Відзначимо, що розмежування обґрунтованості й відповідності слід проводити так, аби включити в зміст державного примусу його підстави, засновані на праві, а в зміст пропорційності – співвідношення державного примусу з індивідуальними обставинами, що дозволяють коригувати вплив на об'єкта примусу (особу) відповідно до запропонованих правом варіантів поведінки, з урахуванням специфіки конкретного випадку.

Таким чином, вважаємо необхідним віднести до загального критерію допустимості державно-правового примусу моральну категорію справедливості, що складається з пропорційності та обґрунтованості. Як зазначав один з творців теорії правової політики Ф. В. Тарановський, «державна організація встановлюється спочатку як факт, але поступово все більшою мірою переймається правом не внаслідок вільного самообмеження або самозобов'язання влади, а в силу зовнішнього її обмеження, встановлюваного завдяки взаємодії між владою і суспільством. Обмеження ці виникають, множаться і міцніють в міру зростання суспільної самосвідомості». При цьому, на думку Ф. В. Тарановського, в ході

культурного розвитку суспільства формується і висувається принцип цінності людської особистості, який передбачає, перш за все, обов'язкову правомірність проявів державної влади, в тому числі у формі примусу, а також правомірність поведінки самого індивіда [228, с. 536].

Слід зазначити, що дослідниками, окрім моральності, виділяються також інші елементи справедливості. Так, наприклад, Дж. Фінніс до них відносить: інтерсуб'єктивність, тобто обумовлену соціальною природою міжособистісних відносин співставлення суб'єкта, що скоїв неправомірні дії, з еталонним уявленням про належну та необхідну поведінку суб'єкта; обов'язок, тобто співвіднесення того, що повинна або зобов'язана робити особа, з тим, що вона чинить фактично; рівність (пропорційність), тобто, співвідношення впливу на особу та її характеристиками. Розуміння автором елементів справедливості хоча і не є ідентичними до раніше розглянутих нами підходів, але повністю в них вкладається при віднесенні інтерсуб'єктивності і обов'язків до обґрунтованості, а рівності до пропорційності. Аналогічним чином слід підходити і до інших виділених дослідниками елементів справедливості, що зводяться, при достатньому ступені абстрактності, до розглянутої нами обґрунтованості і відповідності [247, с. 22–23].

Правознавцями критерієм допустимості державно-правового примусу також називають його нормативну врегульованість. Як вважає М. М. Магомедрасулов, до числа обставин, що відмежовують справедливий державний примус від несправедливого, слід відносити, нарівні з відповідністю, нормативну врегульованість відносин [129, с. 22–23]. Аналогічної позиції дотримується Е. А. Сатіна, яка вважає, що державний примус має реалізовуватися на підставі суворої юридичної процедури, у якій переважно і проявляється правова політика держави у сфері примусу. Обмеженість примусу процедурою, на противагу вседозволеності державних органів, є тією межею, що відрізняє державний примус у

демократичній державі від державного насильства в державі авторитарній [207, с. 72].

Очевидним уявляється те, що обмеженість державного примусу чинними матеріальними та процесуальними нормами, як підставами застосування примусу, є важливою умовою його припустимості. Так, владні відносини формалізуються у формі державного примусу, виключаючи їх невинуватене виникнення за ініціативою уповноважених посадових осіб і «відкриваючи доступ до контролю за ними з боку суспільства». Разом з тим підкреслимо, що йдеться не про критерії допустимості державно-правового примусу як моральної категорії, а про суто правові підстави застосування державного примусу у вигляді його нормативної регламентації.

Поряд з нормативним регулюванням, застосування державного примусу, як елементу правової політики держави, повинно виходити з необхідності забезпечення мінімального обсягу прав і свобод особи, до якої від застосовується. Така необхідність пов'язана з описаною у попередньому розділі необхідністю відповідності правової політики держави загальним засадам щодо центральної ролі людини у правовій системі та службової ролі держави по відношенню до людини.

Отже, загальним критерієм для застосування державного примусу, як інструменту правової політики держави, є його відповідність вимогам справедливості як моральної категорії. Примус має бути обґрунтованим та відповідним. Обґрунтованість означає, що державний примус повинен ґрунтуватися на праві, а відповідність тому, що державний примус повинен бути виправданим за конкретних обставин, що дозволяє коригувати вплив на примушувану особу відповідно до наявних у праві варіантів, та застосовувати примус способом, що найбільше відповідає конкретному випадку [165, с. 7].

Припустимість державного примусу, як елементу правової політики, може визначатися як формально, так і матеріально. Формальне встановлення допустимості державно-правового примусу збігається з визначенням підстав

його застосування у вузькому сенсі і передбачає закріплення в законодавстві матеріальних і процесуальних норм, що містять вимоги до державного примусу. Вони відображають результати проведеного законодавцем аналізу інтенсивності впливу державної влади за основними напрямками нормативного регулювання суспільних відносин на галузевому і міжгалузевому рівнях системи українського права. Матеріальне визначення допустимості державно-правового примусу виводиться з широкого розуміння права, яке не обмежується сукупністю правових норм, виражених в законодавстві. З цієї точки зору, відповідність заходів державного примусу та їх застосування моральним ідеалам суспільства оцінюється також шляхом безпосереднього (оперативного) виявлення членами суспільства свого ставлення до державно-правовому примусу, як форми реалізації державної влади, в кожному конкретному випадку [42, с. 365].

2.3. Класифікація форм, підстави та межі застосування державного примусу в правовій політиці держави

Заходи державного примусу представляють собою різні варіанти юридичного примусового впливу на учасників суспільних відносин. Такі заходи можна класифікувати за різними підставами. Спроби розробити відповідні класифікації здійснювалися ще радянською правовою доктриною. Так, В. В. Серьогіна, базуючись на аналізі пізнього радянського законодавства, запропонувала класифікацію за: 1) предметом правового регулювання; 2) предметним змістом спрямованості правообмежень; 3) органами (суб'єктами), які застосовують заходи примусу; 4) нормативними підставами; 5) фактичними підставами застосування примусових заходів; 6) способом забезпечення громадського порядку та правових наслідків застосування примусових заходів [209, с. 74].

У правовій доктрині пострадянських країн проблематика класифікації форм державного примусу актуалізувалася. Першою тут виступає термінологічна проблема, оскільки дослідники використовуються різні терміни, серед яких «заходи державного примусу», «форми державного примусу», «види державного примусу». При цьому одні науковці характеризують як форми, а інші називають їх заходами державного примусу. Розглянемо деякі з цих позицій.

Відомий теоретик права С. С. Алексєєв застосовує термін «засоби державного примусу». Залежності від цілей застосування, він виділив такі заходи державного примусу: юридичну відповідальність, міри захисту суб'єктивних прав, заходи припинення, заходи виховного впливу, заходи медичного характеру, реквізицію [230, с. 384].

Такий підхід з незначними варіаціями поділяється багатьма дослідниками. Так, Л. І. Каленіченко пропонує виділяти такі організаційні форми (дослідниця використовує це поняття синонімічно з поняттям «заходи») державного примусу, як заходи покарання (стягнення), заходи припинення, заходи поновлення та заходи попереджувального впливу [83, с. 12]. В. В. Лазарєв та С. В. Липень виділяють чотири заходи державного примусу: юридичну відповідальність, заходи попереджувального впливу, запобіжного заходу, заходи захисту (відновлювальні заходи) [123, с. 403–404]. В. Н. Протасов і Н. В. Протасова виокремлюють три види заходів правового примусу: превентивні заходи, заходи правового захисту, заходи юридичної відповідальності. При цьому зазначені автори розуміють під правовим примусом державний примус до здійснення правових приписів, що реалізується на законних підставах у відповідних процедурних формах [193, с. 414–415]. В. К. Бабаєв висловлює думку, що державний примус охоплює такі заходи, як попередження, припинення, правовідновлення та юридичну відповідальність [231, с. 209].

Принципово інший підхід пропонує Ж. І. Овсепян, який розрізняє мінімальну і максимальну структуру державного примусу. Мінімальна

конструкція державного примусу, як складова правового інституту – це його загальнотеоретична міжгалузева модель; яка включає від трьох до чотирьох державно-примусових (охоронних) інститутів, кожен з яких передбачає специфічну систему заходів державного примусу. До числа таких субститутів належать інститути, пов'язані із застосуванням заходів юридичної відповідальності, із здійсненням відновлювальних заходів (заходів захисту), із здійсненням запобіжних заходів, із заходами попереджувального характеру. Максимальна ж структура державного примусу, на думку науковця, є сукупністю державно-примусових (державно-охоронних) норм та інститутів конкретної галузі права [164, с. 202].

Більш складну класифікацію заходів державного примусу пропонує Т. О. Коломоець, пропонуючи такі її критерії:

за суб'єктом, щодо якого здійснюється примус: примус, що здійснюється відносно фізичних осіб; примус, що здійснюється відносно юридичних осіб; змішаний примус;

за метою застосування: попереджувальний, каральний, та виховний;

за підсумковим оформленням: такий, що потребує документального оформлення; такий, що не потребує оформлення;

за підставами застосування – той, що застосовується як реакція на протиправне діяння, та такий, що не пов'язаний з протиправним діянням;

за характером відносин: примус, що здійснюється в рамках відносин службової підлеглості; примус, що не передбачає відносин службової підлеглості;

за процедурною ознакою: примус, що передбачає здійснення процесуальних дій; примус, що не вимагає здійснення процесуальних дій;

за правовим критерієм: правомірний примус; неправомірний примус (державне насильство);

залежно від правової фіксації: публічно-правовий примус; приватноправовий державний примус [99, с. 93].

Як уявляється, запропонована Т. О. Коломойцем широка палітра підстав класифікації державного примусу має право на існування, однак повинна бути піддана критиці. По-перше, вона була запропонована науковцем в рамках дослідження адміністративного права, тобто не може вважатися такою, що має універсальне застосування в усіх галузях права. Наприклад, це проявляється у виділенні такої підстави класифікації, як наявність чи відсутність відносин підлеглості, що є характерним для правовідносин, пов'язаних із державною службою, однак не притаманне будь-яким іншим правовідносинам. По-друге, викликає сумніви необхідність та практична цінність деяких запропонованих підстав класифікації. По-третє, сумнівними виглядають деякі виділені підстави. Наприклад, поділ державного примусу на правовий і неправовий навряд чи обґрунтований, адже неправовий державний примус, як нами було показано раніше, неможна вважати державним примусом як таким, і він являє собою державне насильство.

Необхідно зазначити, що виконані в Україні останнім часом наукові роботи, що стосуються питань класифікації заходів державного примусу, є, як правило, галузевими, і висвітлюють реалізацію примусу в конкретній галузі права. Окрім публікацій Т. О. Коломойця, заслуговують на увагу класифікації запропоновані О. В. Ткалею [235, с. 264–267], О. Р. Трещовою [238], В. І. Фаринником [243] та ін. Деякі з таких класифікацій будуть ще розглянуті в цьому дослідженні, однак ці авторські підходи не відповідають на головне теоретичне питання щодо обґрунтованої загально правової класифікації заходів державного примусу.

З урахуванням напрацювань теоретико-правової науки, можна запропонувати інші підходи до класифікації заходів державного примусу. Наприклад, відповідно до особливостей об'єкта державного примусу, можна виділити примус, спрямований проти особистості (наприклад, силове припинення протиправного посягання), державний примус щодо майна особи (наприклад, накладення арешту на майно в порядку забезпечення

цивільного позову), державний примус щодо функціонування державного органу або посадової особи (наприклад, оголошення Верховною Радою імпічменту Президентіві України). Залежно від суб'єкта, що здійснює державний примус, можна виділити державний примус на підставі рішення суду, державний примус на підставі рішення органів виконавчої влади, державний примус на підставі рішення вищих політичних органів держави. Відповідно до галузевої приналежності, державний примус можна поділити на конституційно-правовий примус, кримінально-правовий примус, цивільно-правовий примус, адміністративно-правовий примус, цивільно-процесуальний примус, кримінально-процесуальний примус, адміністративно-процесуальний примус тощо.

Як можна побачити, існує чимала підстав для класифікації державного примусу можна. Постає питання про таку класифікацію, що мала б практичну цінність. Як уявляється, найбільшою пояснювальною силою володіє найпростіший поділ заходів державного примусу в залежності від підстав застосування на заходи, що пов'язані з правопорушенням, і заходи, що не пов'язані з правопорушенням. Перший тип заходів можна позначити як заходи юридичної відповідальності, другий тип не пов'язаний з настанням юридичної відповідальності. У межах останнього типу заходів можна виділити: правовідновлювальні заходи; заходи захисту; засоби процесуального забезпечення; попереджувальні (профілактичні) заходи; заходи державного примусу, спрямовані на підтримку громадських потреб; заходи державного примусу, спрямовані на підтримку функціонування держави та її інститутів.

Найбільш докладно зупинимося на юридичній відповідальності як заході державного примусу. Така відповідальність є реакцією держави на правопорушення, характеризується державним примусом, суспільним осудом та несприятливими для правопорушника наслідками, в тому числі застосуванням компетентним органом у встановленому законом порядку санкції у вигляді позбавлень чи обмежень особистого або майнового

характеру. Такий підхід був характерним для радянської теорії права [27, с. 44], також він простежується і в сучасній українській правовій доктрині [194, с. 430].

Сутність юридичної відповідальності була докладно досліджена ще в радянській юридичній науці. Зокрема, українські радянські учені О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський визначали юридичну відповідальність як міру державного примусу, засновану на юридичному і громадському осуді поведінки правопорушника, що виражається у встановленні для нього певних негативних наслідків особистого чи майнового характеру [79, с. 318].

Однак, у радянській теоретичній юридичній літературі виник інший підхід до розуміння юридичної відповідальності, відповідно до якого поряд з негативним (ретроспективним, пасивним) аспектом юридичної відповідальності, як реакції на правопорушення у вигляді державного примусу, проявлявся і позитивний (перспективний, активний) аспект юридичної відповідальності, який не пов'язаний з наявністю правопорушення і, відповідно, покарання як заходу державного примусу.

В основі «позитивного» підходу до юридичної відповідальності – «позитивної юридичної відповідальності – лежить розуміння юридичної відповідальності як «обов'язку діяти правомірно», як «обов'язку звітувати щодо своїх дій», «витребування звіту» [159, с. 50]. Так, М. С. Строгович зазначав, що юридична відповідальність є, перш за все, відповідальним ставленням людини до своїх обов'язків, відповідальністю за правильне виконання особою покладених на неї законом обов'язків (особи несуть відповідальність, насамперед, за правильне виконання своїх обов'язків, тобто відповідальність у позитивному значенні), у разі невиконання яких настає відповідальність у негативному значенні – примус, стягнення, покарання тощо [226, с. 73].

З цього приводу аналогічну думку висловив В. М. Кудрявцев, який писав, що відповідальність складається з позитивного і негативного аспектів. Позитивна відповідальність уособлює залучення суб'єкта до системи певних

соціальних зв'язків, що вимагає активності, вчинення суспільно корисних дій, турботи про досягнення оптимальних результатів. Це – відповідальність за належне виконання своїх трудових функцій, за рішення наукових, виробничих, соціальних завдань, за збереження природного середовища, за гарне виховання дітей, за будь-яку справу, доручену громадянину або колективу суспільством або державою, так само як і за зобов'язання, прийняті ним за власною ініціативою. На думку В. М. Кудрявцева, юридичною сутністю позитивної відповідальності є обов'язок [116, с. 231].

Погляд на юридичну відповідальність у ракурсі її позитивного розуміння поділяється сучасними дослідниками. Зокрема М. В. Вітрук відзначає, що відповідальність в позитивному (активному, перспективному) плані розглядається як усвідомлення особистістю змісту і значення власної поведінки, узгодженої зі своїми права та обов'язками у контексті сьогоденної та майбутньої поведінки [36, с. 270]. Так само М. М. Терещук відзначає, що завданням позитивної юридичної відповідальності є стимулювання правомірної поведінки суб'єктів права [232, с. 270]. З цим погоджуються й деякі інші сучасні українські дослідники [215; 265].

Визнаючи підстави щодо обґрунтування поняття позитивної юридичної відповідальності, уявляється, що така відповідальність пов'язана з внутрішнім переконанням суб'єкта, яке може формуватися методами переконання, проте не пов'язана з державним примусом. Адже важко говорити про примусове позитивне переконання у необхідності слідувати правовим нормам. Якщо правомірна поведінка зумовлюється виключно примусом, то внутрішнє переконання суб'єкта щодо підкорення праву не є позитивним. Отже, в подальшому ми будемо виходити з того, що державний примус пов'язаний з негативним впливом на суб'єкта, який спрямований на утримання його від правопорушень, припинення правопорушень або покарання за правопорушення. Іншими словами, ми розглядатимемо юридичну відповідальність виключно в її негативному сенсі.

Що стосується заходів державного примусу, не пов'язаних з юридичною відповідальністю, то першими з них слід розглянути правовідновлювальні заходи, або ж заходи захисту. Під такими заходами розуміються заходи державного примусу, спрямовані на примус суб'єкта до виконання раніше покладеного, але не виконаної юридичного обов'язку. Їхнє головне призначення – відновлення нормальних зв'язків і відносин, а також порушеного суб'єктивного права.

Концепція заходів захисту, яка передбачає їх відмінність від заходів юридичної відповідальності, набула поширення в радянській юридичній науці на початку 60-х років XX століття під час поглибленого дослідження інститутів юридичної відповідальності і державного примусу.

Важливе значення серед публікацій зазначеного періоду має фундаментальне дослідження О. І. Іоффе та М. Д. Шаргородського «Питання теорії права», у якому вперше окремою частиною роботи стала тема юридичної відповідальності [79]. До цього тема юридичної відповідальності не виносилася в якості окремої теми у наукових публікаціях такого рівня. Так, у радянському підручнику з теорії держави і права С. А. Голунського та М. С. Строговича [44], виданому за двадцять років до публікації роботи О. І. Іоффе та М. Д. Шаргородського, тема юридичної відповідальності не ставилася. Також у вказаній роботі міститься одне з перших обґрунтувань відмінності заходів юридичної відповідальності від інших заходів державного примусу, наведено аргументи на користь помилковості позиції, відповідно до якої в термін «відповідальність» включаються усі без винятку заходи державного примусу.

Концепція заходів захисту розвивалася також відомими радянськими теоретиками права С. С. Алексєєвим [9, с. 184–189] та О. О. Красавчиковим [110, с. 5–15]. Концепція заходів захисту виникла, в тому числі, з теоретичної дискусії щодо того, чи визнавати примусове з боку держави виконання зобов'язань – виконання зобов'язань під примусом з боку держави – юридичною відповідальністю (наприклад, сплата боргу за

допомогою примусу на основі рішення суду, стягнення в судовому порядку аліментів). Наприклад, проаналізувавши різноманітні заходи захисту, що зустрічаються в радянському законодавстві, Н. С. Малєїн дійшов висновку, що заходи захисту спрямовані або на попередження і припинення порушення права, або на припинення діючих порушень, які порушують (що можуть порушити) інтереси інших, або на відновлення порушених майнових або особистих інтересів (більшість заходів захисту), або безпосередньо на захист правопорядку [135, с. 141].

Дискусійність одного з питань концепції заходів захисту полягає у визначенні того, що є підставою застосування таких заходів. Прихильників концепції заходів захисту радянського періоду з цього приводу сформуvalи два підходи. Відповідно до першого підходу підставою застосування заходів захисту є «об'єктивно протиправна поведінка», «правова аномалія» (в такому випадку вина не входить до підстав заходів захисту). Зокрема, як відзначав І. С. Самощенко, об'єктивні протиправні діяння, до яких він відносив «незнання закону», «неправильне розуміння закону», «суперечливість норм закону», за радянським правом не тягнуть юридичну відповідальність, але з ними повинна вестися боротьба [205, с. 39–41]. З цього приводу С. С. Алексєєв писав, що об'єктивно протиправні дії тягнуть за собою правові наслідки, які обмежуються відновленням порушеного правового положення, виконанням юридичного обов'язку, тобто заходами захисту [7, с. 173]. При цьому підкреслимо, що не всі дослідники, що визнавали наявність об'єктивно протиправних діянь, визнавали водночас наявність заходів захисту, як окремих від заходів юридичної відповідальності заходів державного примусу.

Відповідно до другого підходу юридичною підставою застосування заходів захисту є невиконання (неналежне виконання, дія або бездіяльність) обов'язків, покладених (встановлених) нормативними актами, договорами або іншими обов'язковими правовими актами. Саме невиконання зобов'язань, їхнє примусове виконання без додаткового обтяження виступає

важливим критерієм, що допомагає розмежувати заходи захисту і заходи відповідальності.

Розмірковуючи над ознаками засобів захисту в податковому праві, А. М. Тимченко виділив такі їхні родові ознаки як:

1) застосування для забезпечення виконання проігнорованого обов'язку і спрямованість на виконання вже існуючого, але не виконаного обов'язку;

2) вони не передбачають додаткових обтяжень або суспільного осуду поведінки правопорушника;

3) вони спрямовані на відновлення прав особи або держави;

4) їхньою метою є відновлення порушеного суб'єктивного права у повному обсязі, усунення негативних наслідків та відшкодування шкоди [233, с. 176].

У сучасному українському законодавстві такі засоби поширені в тих галузях, які передбачають застосування засад диспозитивності. Зокрема, такі заходи примусу, як витребування майна з чужого незаконного володіння, вилучення та передача речей кредиту (цивільне право), або примус роботодавця до поновлення на роботі незаконно звільненого працівника (трудове право), можна сміливо вважати заходами захисту з точки зору теорії права, хоча жоден з цих них не супроводжується юридичною відповідальністю як такою, тобто додатковими негативними наслідками для порушника. Докладніше це буде розглянуто у відповідному підрозділі цього дослідження.

Перейдемо до процесуально-забезпечувальних заходів як різновиду примусу. Відзначимо, що в радянській теорії держави і права заходи процесуального примусу або взагалі не виділялися в окрему групу заходів державного примусу, або їх відносили до заходів захисту. Так, С. С. Алексєєв відносив до заходів захисту запобіжні заходи в кримінальному та адміністративному праві [7, с. 171]. Наразі у юридичній

науці вважається загальноприйнятою позиція, відповідно до якої міри захисту та заходи процесуального примусу розмежовуються.

Заходи процесуального примусу отримують свою фіксацію в процесуальних кодифікованих законах, перш за все, Кримінальному процесуальному кодексу України та Кодексі адміністративного судочинства України. Особливість цієї групи заходів державного примусу полягає в тому, що вони застосовуються з метою належного забезпечення розгляду спорів про право, а також в інших випадках. Це різновид заходів державного примусу, що застосовуються для припинення протиправних дій або для запобігання їхнім шкідливим наслідкам, і тільки за умов наявності правопорушення [61, с. 81–84].

Від заходів процесуального примусу слід відмежовувати попереджувальні (профілактичні) заходи. Вони являють собою заходи державного примусу, що мають на меті попередження можливих правопорушень та забезпечення громадської безпеки, а також запобігання негативним явищам, які завдають шкоди громадським та іншим інтересам [62, с. 59].

Попереджувальні (профілактичні) заходи сприяють недопущенню скоєння правопорушень, забезпеченню прав і законних інтересів громадян, а також зняттю загрози їхньому життю та здоров'ю. Прикладом таких заходів є передбачені ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод законний арешт або затримання особи з метою запобігання незаконному в'їзду в країну. До попереджувальних заходів належать також примусові заходи медичного характеру, не пов'язані з юридичною відповідальністю. Зокрема, це може включати примусове психіатричне обстеження, профілактику і діагностику фізичних розладів, примусове лікування осіб з психічними розладами, що передбачено ст. 5. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 514 Кримінального процесуального кодексу України [115], ст. 19 Закону України «Про психіатричну допомогу» [190] та іншими нормативно-правовими актами.

Аналогічний сенс, як нам представляється, має і застосування державного примусу щодо осіб, хворих на інфекційні захворювання. Так, особи, хворі на інфекційні захворювання, особи з підозрою на такі захворювання і які контактували з хворими, а також особи, які є носіями збудників інфекційних хвороб, підлягають лабораторному обстеженню і медичному спостереженню або лікуванню, а у випадках, якщо вони становлять небезпеку для оточуючих, обов'язковій госпіталізації або ізоляції в порядку, встановленому законодавством, зокрема Законом України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» [186].

Заходи правовідновлювального характеру (заходи захисту) застосовуються для забезпечення виконання юридичного обов'язку, покладеного на індивіда або організацію, який не був виконаний. Примусові заходи цієї спрямованості, на відміну від заходів юридичної відповідальності, настають не тільки у зв'язку з фактом правопорушення, а й в силу об'єктивно-протиправного діяння (школа, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки). Прикметним є те, що відновлювальні заходи у деяких випадках реалізуються і за відсутності протиправності взагалі (відшкодування шкоди, завданої під час рятування майна). В юридичній літературі до групи таких заходів відноситься: виселення із самовільно зайнятого житлового приміщення; вилучення незаконно отриманого майна; відновлення статусу працівника, звільненого за відсутності законних підстав та ін.

Деякі дослідники, наприклад О. Р. Трещова [238] та С. Л. Дембіцька [55], виділяють заходи попередження, як спеціальний різновид заходів державного примусу. Такі заходи застосовуються з метою не допустити, попередити настання можливих правопорушень, або використовуються для забезпечення безпеки при стихійних лихах, аваріях, нещасних випадках. Основою таких заходів може бути негативна характеристика особистості (вилучення мисливської вогнепальної зброї),

стихійне лихо (реквізиція транспортного засобу) і правомірна поведінка (огляд пасажирів та багажу). До цієї ж групи превентивних засобів належать заходи, що застосовуються з метою забезпечення державного контролю і нагляду, що здійснюються при проведенні митного, прикордонного, ліцензійного, експортного контролю. Як бачимо, названі заходи відрізняються не тільки превентивною, а й правозабезпечувальною спрямованістю.

Запобіжні заходи застосовуються для припинення у примусовому порядку протиправних дій і запобігання їх шкідливих наслідків. Іншими словами, ці заходи застосовуються тільки при наявності факту правопорушення. До таких заходів відносять: привід і офіційні застереження особи за його антигромадську поведінку; вилучення певного майна, якщо немає дозволу на нього (печаток, штампів, вогнепальної та іншої зброї, радіопередавачів тощо); депортацію.

Окрему групу заходів державного примусу складають заходи, метою яких є забезпечення суспільних потреб. До них можна віднести призов на військову службу, вилучення майна в суспільних інтересах тощо.

Нарешті, в якості окремої групи слід виділити заходи державного примусу, спрямовані на забезпечення функцій держави та її інститутів. Найважливішою примусовою мірою, здійснюваної державою з метою забезпечення функціонування держави, є примусовий з боку держави збір податків. Обов'язок сплачувати податки не залежить від волі особи, тому з боку держави таку дію можна розглядати як застосування примусу. Зауважимо також, що обов'язок щодо сплати податків підтримується галузевим законодавством, що встановлює юридичну відповідальність за несплату податків – податкову, адміністративну і кримінальну.

Правова політика держави не обов'язково має примусовий характер. В ідеалі усі суб'єкти повинні виконувати правові приписи згідно з власним внутрішнім переконанням щодо цінності права та потребі у слідуванні його нормам. Як слушно підкреслює Р. П. Луцький, право повинно

реалізовуватися, насамперед, через переконання та заохочення, а не через державний примус [128, с. 53]. У реальності, однак, слідування праву всіма, або абсолютною більшістю суб'єктів, одноманітність виконання ними приписів права можливо забезпечити лише засобами державного примусу. Для його застосування, однак, необхідна наявність певних підстав, тобто обставин, що дозволяють визнати заходи державного примусу можливими та необхідними.

Найбільш поширеною в теорії права є точка зору, згідно з якою підставою для реалізації заходів державного примусу слід визнати єдність фактичного та юридичного підґрунтя. Юридична підстава – це норми права, що передбачають практичну реалізацію заходів державного примусу при наявності необхідних юридичних фактів (правопорушення або екстремальна ситуація викликає можливість прийняття особливих правообмежувальних заходів. Так, С. І. Вершиніна зараховує до підстав застосування державно-правового примусу правові та фактичні підстави. До правових підстав вона відносить: матеріально-правові норми, що визначають вид, зміст і характер заходів примусу (матеріально-правова підстава); процесуальні норми, що встановлюють порядок реалізації норм примусу (процесуально-правова підстава); правозастосовний акт, постановлений в процесі реалізації матеріальних і процесуальних норм уповноваженою особою. Фактичними підставами, своєю чергою, є такі юридичні факти, як протиправні діяння, що суперечать приписам правоохоронної норми, що встановлені в індивідуально-правовому акті [33, с. 59].

З цією позицією погоджується українська дослідниця Л. І. Каленіченко, яка зараховує вказані підстави до обов'язкових ознак державного примусу, без яких він не може вважатися правомірним [84, с. 18]. Таким чином, підстави застосування державно-правового примусу є комплексними, що містять в собі кілька умов, які можна умовно поділити на дві групи:

1) нормативні умови – закріпленість в правових нормах обставин і процедури застосування державно-правового примусу і пов'язаних з ними питань.

2) фактичні умови – вчинення особою діянь, що тягнуть за собою застосування до нього передбачених законодавством заходів державного примусу.

Нормативні та фактичні умови застосування державно-правового примусу є взаємопов'язаними і нерозривними частинами єдиного цілого – підстав застосування державно-правового примусу. При цьому фактична підстава, тобто безпосереднє вчинення особою діяння, що тягне за собою застосування до нього заходів державного примусу, існує і може існувати тільки в тій формі, з якою правовою нормою зв'язується застосування щодо особи заходів державного примусу.

Відсутність нормативного умови застосування державно-правового примусу нівелює можливість його застосування в принципі, оскільки неправомірний примус неможна вважати державним примусом в істинному розумінні цього слова: свавілля і насильство не вписуються у формат державного примусу, правовий характер якого є його іманентною ознакою.

Також не викликає сумнівів обґрунтованість визначення вченими як принципово важливої і обов'язкової умови застосування державно правового примусу дотримання вимог процесуальних норм. Їхній регулятивний характер, спрямований на впорядкування виникають у зв'язку із застосуванням державного примусу відносин, забезпечує однаковість і прозорість застосування заходів державного примусу, що, в свою чергу, сприяє обґрунтованому і справедливому застосуванню державно-правового примусу, а отже і досягненню інтересів суспільства.

Вищенаведене підводить нас до ще одного важливого питання, а саме питання про межі застосування державного примусу. Встановлення таких меж є важливим не тільки для громадянина та суспільства, але й для держави, її органів, та посадових осіб.

Необхідно погодитися з А. А. Шевчуком у тому, що в загальнотеоретичному плані межі державного примусу залежать від рівня розвитку суспільства та держави того періоду суспільного розвитку, в якому вони перебувають [260, с. 89–90]. Наявність демократичних традицій, формування зрілого громадянського суспільства, дозволяють мінімізувати межі застосування заходів державного примусу. Водночас, наявність суттєвих загроз таких як терористична загроза, розширює можливості з застосування державного примусу, та призводить до заміщення примусом інших заходів правової політики держави.

Правове закріплення і подальше застосування меж державного примусу дозволяє отримати запрограмований законодавцем результат примусових заходів. Як відзначає О. П. Рогов, визначення меж державного примусу в чинному законодавстві має відбуватися шляхом:

- 1) визначення єдино можливої форми державного примусу;
- 2) закріплення в законі переліку усіх органів та осіб, уповноважених реалізовувати примусовий вплив з боку держави;
- 3) визначення вичерпного переліку засобів, що становлять арсенал примусового впливу на учасників суспільних відносин;
- 4) чіткого визначення цілей та підстав застосування примусових заходів;
- 5) закріплення вимог щодо процесуальної форми примусових заходів;
- 6) закріплення правових гарантій в процесі застосування до особи заходів примусового характеру, серед яких особливе значення має право на судове оскарження;
- 7) введення юридичної відповідальності за порушення порядку та норм застосування державного примусу [199, с. 10–11].

З урахуванням цієї позиції, а також подібних думок інших дослідників, наприклад М. В. Макарейка [134, с. 39], межі державного примусу слід розглядати в якості своєрідних правових гарантій, запобіжників проти свавілля виконавчих органів, що забезпечують правомірність та

обґрунтованість застосування заходів примусу як таких, а також можливість їх оскарження, та надають можливість встановити відповідальність суб'єктів, які уповноважені застосовувати заходи державного примусу, за можливі неправомірні дії [165, с. 7]. Наявність таких гарантій є найвищою умовою законності державного примусу.

При визначенні меж державного примусу слід брати до уваги конкретну форму (вид) державного примусу. Також необхідно враховувати, що юридична відповідальність в більшості випадків має бути детально визначеною, в той час як заходи примусу, не пов'язані з відповідальністю, можуть мати рамкове визначення. Прикладом цього можуть бути карантинні заходи. Проте за загальним правилом, посилення інтенсивності державного примусу обумовлює ускладнення правил і процедур, які обмежують його застосування.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМКИ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В ПРАВОВІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ

3.1. Державний примус в адміністративно-правовій політиці держави

Розгляд державного примусу в адміністративно-правовій політиці держави слід розпочати з визначення самого поняття адміністративно-правової політики як одного з напрямків правової політики держави. Термін «адміністративно-правова політика» досить часто використовується в літературі [25; 31], однак, як уявляється, не запропоновано його однозначного визначення.

У підручнику з адміністративного права за авторством Д. Н. Бахраха, Б. В. Россинського та Ю. М. Старилова зазначається, що адміністративно-правова політика критично порівнює позитивне адміністративне право з правовими принципами та реальною практичною управлінською ситуацією, маючи на меті поліпшення адміністративного права. Вона досліджує можливості створення нових моделей управління й удосконалення управлінських дій з метою модернізації адміністративного права, якісного застосування його норм та удосконалення управлінської діяльності. Адміністративно-політична діяльність дозволяє викрити недоліки адміністративного права і визначити можливі шляхи їх усунення. Як відзначають автори підручника, «науково розвинута адміністративна політика створює передумови для здійснення раціональних політичних дій в цілях проведення реформи управління» [19, с. 132].

С. Д. Подлінев в своїй роботі з адміністративної деліктології писав, що адміністративно-правова політика здійснюється згідно з Конституцією України, та має «сприяти і активно реалізовувати існуючі в суспільстві позитивні тенденції демократизації, гуманізму, соціальної справедливості,

підвищенню ролі та цінності особистості, посиленню охорони прав і законних інтересів громадян» [177, с. 43]. Позицію С. Д. Подлінева поділяє Н. В. Береза, яка виводить основи адміністративно-правової політики з основоположних засад Конституції України. На її думку, адміністративно-правова політика повинна «бути спрямована на формування демократичної, соціальної, правової держави, де гідність людини, її права, свободи і законні інтереси, справедливість є основними цінностями» [23, с. 57].

На думку Т. М. Міщенко, адміністративно-правова політика є складовою частиною правової політики держави загалом, та базою для прийняття управлінських рішень у сфері охорони суспільних відносин, зокрема. Вона включає в себе розробку адміністративно-правового механізму протидії протиправній поведінці та спрямована на створення умов, що перешкоджали б проникненню негативних явищ до органів публічної адміністрації та зменшенню їхнього впливу на діяльність основних державних інституцій [153, с. 106]. З нею погоджується О. І. Котікова, яка зазначає, що адміністративно-правова політика пов'язана з нормативною діяльністю та функціонуванням держави [108, с. 52].

Заслуговує на увагу новітнє дисертаційне дослідження О. Л. Остапенка, в якому, серед іншого, наведено оригінальні міркування щодо поняття адміністративно-правової політики держави. На думку автора, така політика полягає в реалізації влади і врегулюванні відносин у сфері публічного управління, яка містить:

1) адміністративно-правовий аспект влади держави, що характеризується реальною можливістю держави управляти відносинами між суб'єктами, розв'язувати спірні ситуації, забезпечувати реалізацію індивідуальних та колективних інтересів, підпорядковуючи їх державній волі за допомогою державного переконання та адміністративно-правового впливу;

2) публічно-охоронний характер державної адміністративно-правової політики, що проявляється через закріплення й кодифікацію санкцій за порушення адміністративних приписів держави;

3) владний характер повноважень держави щодо реалізації завдань, пов'язаних з регулюванням відносин суб'єктів, з одночасним формуванням та розвитком нових за змістом державних інститутів влади, завданням яких є забезпечення реалізації державної волі у політиці та виконання визначених державою завдань;

4) державна влада в системі регулювання адміністративно-правових відносин виступає частиною соціальної та політичної влади, що визначає її специфіку. Зокрема, йдеться про комплекс відносин, які закріплені в межах наявної політичної системи. Державний вплив передбачає забезпечення прав та інтересів держави та інших суб'єктів правовідносин, які є взаємообумовленими та взаємопов'язаними. Відповідно, держава, з одного боку, спирається на свою політику у сфері правового регулювання владно-управлінських та пов'язаних з ними відносин, а з іншого – використовує механізми адміністративно-правового регулювання для визначення меж свого правового впливу на суб'єктів правовідносин в адміністративній сфері [167, с. 27].

Зміст адміністративно-правової політики держави докладно досліджував О. В. Малько. Він зазначає, що адміністративно-правова політика є науково обґрунтованою, системною та послідовною діяльністю органів держави й інститутів громадянського суспільства, що спрямована на розробку стратегії та тактики розвитку адміністративного законодавства, підвищення ефективності механізмів адміністративно-правового регулювання та оптимізацію адміністративної реформи. На думку ученого, яку ми поділяємо, адміністративно-правова політика є галузевим різновидом правової політики, яка сплановано, на науковій основі формується органами державної влади у взаємодії з інститутами громадянського суспільства, носить системний, тривалий характер, у процесі своєї реалізації послідовно

переноситься в практичний зміст правотворчої та правозастосовної діяльності у вигляді правових пріоритетів (цілей, принципів, методів), що сформувалися в результаті взаємодії правових, управлінських і політичних ідей, визначає конфігурацію інститутів і конкретних засобів адміністративно-правового регулювання, стан і шляхи удосконалення адміністративного права, як правової основи відносин між державними органами, громадянами та іншими суб'єктами, що виникають в сфері функціонування виконавчої влади та інших частинах державного апарату, об'єднаних єдиною управлінською природою, що є адміністративно-матеріальними або адміністративно-процесуальними за змістом. Адміністративно-правова політика може бути основою для розвитку адміністративного законодавства і спрямована на досягнення наступних цілей:

на базі виявлених законодавчих та інших актів власне адміністративно-правового змісту, скомпонувати норми про самоорганізацію галузі й кодифікувати адміністративні норми в рамках кодексів та інших тематичних законів;

сформулювати уявлення про регулювання статусу суб'єктів адміністративного права, їхню компетенцію, взаємовідносини та відповідальність;

розглянути можливості розвитку процесуальних та процедурних норм з метою протидії бюрократизму й корупції у діяльності цих суб'єктів;

з метою підвищення якості регулювання, визначити юридичне значення документів, серед яких технічні регламенти, стандарти, нормативи, дозволи, договори й угоди про державно-приватне партнерство тощо;

встановити випадки суперечностей, дублювання правових норм і наявність правових прогалин та запропонувати варіанти усунення таких дефектів [137, с. 143].

Відзначимо, що адміністративно-правову політику слід розглядати у контексті її завдань щодо забезпечення державного управління. Саме такий

управлінський підхід пропонує Д. О. Пашенцев. На його думку, адміністративно-правова політика – це науково обґрунтована діяльність держави у сфері державного управління, що має завданням удосконалення механізмів державного правління та створення правових основ для ефективної діяльності у сфері управління шляхом підвищення престижу державної служби та підтримки суспільного порядку. До основних засобів державної адміністративної політики дослідник відносить переважно систему адміністративної відповідальності та адміністративних покарань [169, с. 20].

Оригінальний погляд на державну адміністративно-правову політику пропонує казахський дослідник Б. Є. Абдрахманов. Він визначає її як вид державно-правової політики, спрямованої на протидію адміністративним правопорушенням, що поєднує теоретико-правові ідеї щодо контролю над адміністративною деліктністю, який здійснюється на основі законів. При цьому адміністративно-правова політика, маючи динамічний характер розвитку, обумовлюється соціально-економічними, правовими, організаційними, моральними та іншими факторами [3, с. 63].

З урахуванням наведених правових позицій, державну адміністративно-правову політику можна визначити як різновид правової політики держави, що проводиться в адміністративно-управлінській сфері, метою якої є правове врегулювання діяльності державних органів та врегулювання впливу цих органів на об'єкти управління, а також правове забезпечення боротьби з адміністративними правопорушеннями.

Державний примус, безумовно, є одним з ключових знарядь державної адміністративно-правової політики. На цей зв'язок вказує С. Д. Подліневі. Він відзначає, що адміністративно-правова політика має реалізовуватися у соціально-політичному та юридично-правовому напрямках, а також у напрямку координації та взаємодії, підготовки кадрів тощо. Водночас, вона повинна включати адміністративно-правове запобігання правопорушенням, що є неможливим без застосування адміністративної відповідальності та

покарання. Саме тому всі адміністративні органи в Україні, у тому числі адміністративні суди, наділені тою чи іншою мірою функцією застосування державного примусу. Інститут примусу «невід’ємний від права і являє собою систему матеріально-правових і процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини, пов’язані із застосуванням уповноваженими на те органами і особами примусових заходів фізичного, психічного та інших видів впливу щодо суб’єктів, з метою забезпечення їхньої належної поведінки» [177, с. 44]. При цьому С. Д. Подлінев вказує на необхідність широкого застосування в рамках адміністративно-правової політики держави профілактичних заходів, що мають на меті виправлення та перевиховання порушників, а також надання допомоги окремим особам, та спрямовані на усунення конкретних умов, що призводять до вчинення адміністративних правопорушень.

На ще один вимір державного примусу в адміністративному праві вказує С. Л. Дембіцька, на думку якої примус може розглядатися як метод державного управління, за допомогою якого відбувається конкретизація управлінського впливу з метою забезпечення правомірної поведінки суб’єктів. Метод адміністративного примусу є різновидом державного примусу, який, на думку дослідниці, «у поєднанні з іншими управлінськими прийомами, належить до найсуворіших засобів впливу» [56, с. 250].

Слідуючи існуючому в теорії та практиці права поділу права на галузі, адміністративно-правовий примус слід поділити на такий, що застосовується за приписами матеріального адміністративного права, і такий, що застосовується в рамках адміністративного процесу на підставі приписів процесуального права.

Загальна тенденція розвитку адміністративно-правової політики України полягає в гуманізації адміністративних процедур та підвищенні гарантій захисту прав людини і громадянина у відносинах з державою. Це проявилось, зокрема, в прийнятті Кодексу адміністративного судочинства [91], який закріпив порядок та гарантії оскарження

громадянином будь-яких актів чи дій державних органів, встановивши більш справедливий баланс відносин між державою та громадянином.

Іншим проявом гуманізації державної адміністративно-правової політики стає поступове пом'якшення системи адміністративних покарань і стягнень, або, як її визначають С. Д. Подлінев та ряд інших дослідників – адміністративно-деліктної політики держави. Так, С. Ю. Беньковський вказує, що гуманізація правової політики держави в цілому підвищує роль адміністративної відповідальності у структурі заходів державного примусу, особливо з огляду на декриміналізацію деяких положень кримінального законодавства та переведення них в розряд адміністративних правопорушень [22, с. 44–47]. Відбувається зміна парадигми усієї державної примусово-карної політики, коли діяння, що не становлять значної суспільної небезпеки, підлягають застосуванню розумно достатньої міри соціального примусу у вигляді адміністративного, а не кримінального покарання, завдяки чому забезпечується необхідний рівень превенції та впливу на порушника, одночасно з цим держава дотримується принципу економії репресії.

Необхідно погодитися з О. В. Ткалею у тому, що метою гуманізації адміністративної відповідальності, як провідного напрямку адміністративно-правової політики держави, є «уникнення зайвого застосування найсуворішого виду стягнення і заподіяння морально-психологічної травми, коли є можливість обмежитися заходами адміністративного впливу; уникнення складного і тривалого провадження, яке забирає багато часу і віддаляє притягнення до відповідальності від моменту вчинення протиправного діяння» [236, с. 69].

Другий вимір гуманізації адміністративно-правової політики держави полягає в тому, що держава обирає такий порядок застосування державного примусу у вигляді негативного впливу, позбавлень та обмежень, який співпадає із загальним суспільним інтересом, а також з інтересами захисту прав окремих осіб, зокрема жертв правопорушень, тобто обумовлений,

насамперед, потребами жертви та суспільства, а вже потім держави. При цьому держава дотримується принципу справедливості в адміністративно-правових відносинах, що слугує цілям попередження вчинення правопорушень.

Е. Ф. Демський виділяє техніки, які застосовуються в державній адміністративно-правовій політиці з метою її гуманізації, зокрема:

відокремлення адміністративних правопорушень від кримінальних через встановлення мети правопорушення та його правильної кваліфікації;

визначення конкретного кола правопорушень, виходячи з їхньої мети;

точної характеристики суб'єктивної сторони протиправного діяння, яка обумовлює настання адміністративної або кримінальної відповідальності правопорушника;

переоцінки та перекваліфікації об'єктів злочинних посягань, тобто охоронюваних суспільних відносин;

виявлення кваліфікуючих ознак, за допомогою яких визначається завдана шкода, що впливає на кваліфікацію правопорушення як адміністративного або кримінального;

скасування кримінальної відповідальності і встановлення адміністративної відповідальності за певні види правопорушень [58, с. 80].

Такий підхід повною мірою узгоджується з гуманістичною концепцією функціонування держави і права, де найвищою цінністю декларується людина, її права і свободи, а примус загалом оцінюється як об'єктивно необхідне, але небажане явище.

Розглянемо, в який спосіб гуманістична адміністративно-правова політика держави проявляється в конкретних нормах адміністративного та адміністративно-процесуального права. Для цього необхідно, насамперед, розглянути кодифіковані акти (Кодекс України про адміністративні правопорушення – далі КпАП України, Кодекс адміністративного судочинства України – КАС України) та доповнити цей розгляд

дослідженням окремих положень законодавства, що ілюструє реалізацію адміністративно-правової політики держави.

Відзначимо, що жоден правовий акт не містить дефініції примусу в адміністративному праві, однак він в той чи інший спосіб згадується в їхніх положеннях, що дозволяє створити уявлення про розуміння законодавцем поняття державного адміністративного примусу. Зокрема, це поняття може використовуватися як для характеристики протиправного діяння, так і для характеристики способу державного реагування на протиправне діяння.

Так, поняття примусу використовується в якості кваліфікуючої ознаки в диспозиціях ст. 166³ (дискримінація підприємців органами влади і управління) та ст. 166¹⁸ (примушування до антиконкурентних узгоджених дій) КпАП України [92]. Тут мається на увазі незаконний примус, який засуджується державою, і за який настає адміністративна відповідальність.

Водночас, основним типом примусу, за КпАП України, є примус, що здійснюється державою. Головним в реалізації такого примусу стає дотримання принципу законності. Зокрема, відповідно до ст. 7 КпАП України, нагляд за додержанням законності при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення здійснює прокуратура. Відповідні повноваження передбачені ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» [189].

Разом із застосуванням суто адміністративних санкцій, КпАП України передбачаються такі примусові заходи:

платне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, шляхом примусового вилучення за рішенням суду і наступної реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат, пов'язаних із реалізацією вилученого предмета (ст. 28);

конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, що полягає в

його примусовій безоплатній передачі у власність держави за рішенням суду (ст. 29);

примусове повернення та примусове видворення з України іноземців чи осіб без громадянства, які порушили вимоги міграційного законодавства (ст. 38);

примусове виконання виконавчого документу (ст. 183¹);

примусове звернення до виконання постанови про накладання адміністративного стягнення (ст. ст. 299, 300¹, 300², 308);

примусове безоплатне повернення предметів у власність держави.

Деякі із наведених примусових заходів отримують додаткову конкретизацію в інших законодавчих актах. Так, примусове повернення та видворення з України іноземців передбачаються Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [188].

Необхідно підкреслити, що наведені види примусових заходів матеріально-правового характеру самі по собі не є санкціями за порушення норм права. Їх слід розглядати як заходи відновлення порушеного права та максимально можливого повернення до стану, який існував до правопорушення.

Якщо ж говорити безпосередньо про особливості адміністративно-правових санкцій за чинним КпАП України, то необхідно зазначити, що таку відповідальність слід розглядати як різновид державного примусу, якому притаманні усі його ознаки. Особливістю відповідальності за адміністративні делікти є спрощений порядок притягнення до неї, що забезпечує практичну реалізацію принципу економії репресії [4, с. 158].

Підхід, що застосовується законодавцем до визначення характеру та порядку настання адміністративної відповідальності, визначається тим, що адміністративні делікти виступають одним з найпоширеніших видів протиправної поведінки. Одночасно з цим, вони не характеризуються значним ступенем суспільної небезпеки, отже порядок реагування на кожен з них може і має бути спрощеним задля забезпечення швидкого відновлення

порушеного права та негайного дисциплінуючого впливу держави на правопорушника, за умови забезпечення економії ресурсів державних виконавчих органів [100, с. 9].

В. В. Копейчиков акцентує увагу саме на виховному впливі адміністративних стягнень на правопорушників, зокрема на їхню спрямованість щодо запобігання скоєнню нових правопорушень. Такий виховний вплив може мати матеріальний або моральний характер. Так, факт застосування адміністративних санкцій вказує порушнику на незаконність його дій (які правопорушник може і не усвідомлювати, або усвідомлювати не повною мірою) та спонукає його до подальшої законослухняної поведінки. Водночас матеріальний вплив виступає вагомим чинником, що змушує особу, схильну до протиправної поведінки, дотримуватися вимог закону [103, с. 301]. Поширеною є практика застосування адміністративних стягнень, які поєднують в собі матеріальний та моральний вплив, наприклад, коли йдеться про позбавлення спеціальних прав (глава 30 КпАП України), або про виправні роботи (глава 31 КпАП України).

Друга особливість адміністративних санкцій полягає в тому, що для них покарання не є самоціллю. Воно розглядається як засіб припинення правопорушення, відновлення порушеного права, запобігання правопорушень у майбутньому та виховного впливу на правопорушника. Вчинення адміністративного правопорушення обумовлює позбавлення порушника певного суб'єктивного права, обмеження його правосуб'єктності або покладання на нього додаткових обов'язків штрафного характеру. Слід також додати, що застосування адміністративних стягнень виконує функцію загальної превенції та сприяє утриманню правопорушника від вчинення більш тяжких правопорушень, зокрема кримінального характеру.

Нарешті, однією з особливостей, що визначає характер державного примусу у вигляді адміністративних санкцій, є його інституційне забезпечення. Слід відзначити, що такі санкції застосовуються широким колом уповноважених осіб та державних органів, серед яких можна виділити

органи виконавчої влади та суди. Таке інституційне забезпечення підкреслює особливий характер адміністративно-правових санкцій, підстави для застосування яких можуть визначати спеціалізовані органи, водночас не знижуючи ролі судів у призначення адміністративних покарань. Останнім належить розгляд найбільш значущих адміністративних правопорушень або питань щодо таких санкцій, які мають найбільший вплив на права і свободи людини і громадянина.

З урахуванням наведеного, необхідно зробити наступні попередні висновки щодо санкцій, як примусових заходів, в контексті державної адміністративно-правової політики. По-перше, видається, що елементний склад механізму правового регулювання включає в себе адміністративне покарання як міру державного примусу, забезпечує і галузеву правову політику, і механізм правового регулювання. По-друге, одним із критеріїв ефективності адміністративно-правового механізму регулювання є відповідність адміністративного покарання як заходу відповідальності за передбачене правопорушення, що має ключове значення в динаміці формування та реалізації адміністративно-правової політики. По-третє, особливістю адміністративного покарання як елемента правової політики та складової механізму правового регулювання є те, що суб'єктами його застосування є не тільки суди, на яких покладено особливо значущі за своїм характером справи про адміністративні правопорушення, в тому числі в питаннях застосування того чи іншого покарання, а й посадові особи та органи влади, які володіють спеціальною компетенцією і знаннями в конкретній сфері державного управління.

Останній висновок актуалізує адміністративно-процесуальну складову оцінки значення адміністративного покарання в адміністративно-правовій політиці та галузевому механізмі правового регулювання. Коло уповноважених суб'єктів, що включає в себе як судові інстанції, так і органи виконавчої влади, розкриває якісну відмінність адміністративного покарання

від інших примусових заходів, що сприяє зниженню навантаження на суди, особливо з огляду на кількісні показники адміністративних правопорушень.

Значущість процесуальної сторони при призначенні адміністративних санкцій призводить до необхідності докладного розгляду адміністративно-процесуального примусу як елементу правової політики держави. КАС України встановлені завдання адміністративного провадження в цілому. Так, відповідно до ст. 2, ними є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Усі встановлені КАС України заходи державного примусу є частиною системи нормативно-правового регулювання суспільних відносин, оскільки їхнє призначення відповідає вказаним вище завданням.

Значення адміністративно-процесуального примусу для правової політики держави допомагають усвідомити погляди суддів адміністративних судів, що уповноважені застосовувати відповідні заходи. Так, суддя Касаційного адміністративного суду І. Л. Желтобрюх пропонує розглядати державний примус в адміністративному процесі крізь призму концепції природного права. Відповідно до її положень, можливість судів накладати санкції на сторін та їхніх представників за порушення правил судочинства походить не лише від наділення їх відповідними повноваженнями позитивним законодавством, але й від їхніх внутрішніх природних властивостей, що зумовлюють їхню владу над поведінкою учасників справ з метою досягнення мети правосуддя. З урахуванням цього, І. Л. Желтобрюх констатує, що загальною метою заходів процесуального примусу є забезпечення досягнення цілей адміністративного судочинства [73, с. 148]

Дещо інший погляд висловлює О. Р. Трещова, суддя Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим. На її думку, заходи адміністративно-процесуального примусу належать до категорії відновлювальних (компенсаторних) заходів, які суд може застосувати до

сторін спірних правовідносин через вчинення ними зловживань суб'єктивними процесуальними правами, наприклад, як наслідок зловмисного використання процедури судового адміністративного провадження у таких формах, як подання необґрунтованого адміністративного позову чи окремих процесуальних можливостей, пов'язаних, зокрема, із доведенням обставин у справі, а також як наслідок процесуальної бездіяльності, незалежно від їхніх причин [238, с. 168].

Як уявляється, у наведені поглядах представників суддівської спільноти щодо означеної проблематики простежується тенденція розширеного тлумачення поняття процесуального примусу, що виходить за його межі визначення, наданого у ст. 144 КАС України. Відповідно до цього визначення, заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства. До заходів процесуального примусу ст. 145 КАС України відносить:

- 1) попередження;
- 2) видалення з залу судового засідання;
- 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом;
- 4) привід;
- 5) штраф;

Характер виділених КАС України заходів адміністративно-процесуального примусу наводить на думку про їхній виключно попереджувальний та відновлювальний характер. Навряд чи їх можна розглядати як засоби покарання та виправлення порушника, тим більше, що норми саме про санкції щодо порушення встановленого порядку судочинства передбачені іншими нормами адміністративного й кримінального законодавства. Відповідно, такі заходи є примусовими, але не

є штрафними. Інакше кажучи, адміністративний примус в судовому процесі має забезпечувальний характер [43, с. 118]. Серед примусових заходів можна виділити: попереджувальні (попередження); такі, що спрямовані на припинення правопорушень (видалення з залу суду); заходи відповідальності (штраф); заходи, спрямовані на відновлення порушеного правопорядку (привід).

Відзначимо наявну в літературі позицію щодо існування також прихованих засобів процесуального примусу, які не містяться безпосередньо у відповідній статті КАС України, однак фактично існують і мають вплив на учасників провадження. Зокрема, до таких відносять:

залишення без розгляду або повернення скарги, заяви, клопотання, які спонукають учасників процесу суворо дотримуватися вимог відповідних процесуальних документів;

покладання судових витрат повністю або частково на сторону чи представника, що зловживали процесуальними правами. Тут мається на увазі ситуація, коли, наприклад, судові витрати повністю покладаються на позивача, який звернувся до суду з необґрунтованим позовом. З цього слідує, зокрема, що підвищення державою ставок судового збору також є елементом державної адміністративно-правової політики, спрямованої на припинення зловживання окремими особами своїм процесуальним правом на звернення до суду;

постановлення окремої ухвали;

притягнення представника сторони до дисциплінарної відповідальності [73, с. 150].

Наведені вище позиції суддів вказують на широке тлумачення підстав застосування таких заходів процесуального примусу. Цю позицію поділяють, наприклад, Р. М. Мінченко, І. В. Андронов [254, с. 159] та М. В. Джафарова [61, с. 144], які вважають, що підставами для застосування заходів державного примусу може бути не лише порушення встановлених процесуальних норм, але й принципів адміністративного судочинства, таких,

як повага до суду, дотримання порядку в судовому засіданні, необхідність забезпечення додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, професійна етика, повне, об'єктивне та всебічне з'ясування обставин справи тощо. На думку В. М. Пастернака, застосування заходів процесуального примусу здійснюється судом на власний розсуд, що є «подекуди чи не єдиним об'єктивно необхідним методом, спроможним припинити правопорушення, які стали перепорою для розгляду справи. Питання про наявність фактичних та достатніх підстав щоразу вирішується особою, уповноваженою розглядати адміністративні справи» [168, с. 136].

З наведеного можна зробити висновок, що заходи адміністративно-процесуального примусу є більш гнучким інструментом державної адміністративно-правової політики, ніж заходи адміністративного покарання. Фактично законодавство і практика допускають існування прихованих видів таких заходів, а також наділяють суб'єкта правозастосування (суди й окремих суддів) більш широким ступенем розсуду щодо їхнього застосування. З урахуванням того, що ухвали судів про застосування таких заходів в адміністративному процесі, як правило, не підлягають оскарженню, слід зробити висновок про значний прихований примусовий потенціал заходів адміністративно-процесуального примусу.

3.2. Державний примус у кримінально-правовій політиці держави

З усіх галузевих напрямків правової політики держави України кримінально-правова політика є, мабуть, найбільш дослідженою. Витоки таких досліджень можна знайти ще в роботах фахівців радянського періоду, зокрема, останніх років його існування. Наприклад, до визначення кримінально-правової політики наблизився Л. І. Спиридонов, який у своїх роботах з соціології кримінального права відзначав: «Оскільки з точки зору соціології кримінального права злочин (навіть коли він, як здається, посягає

на особистість, її власність, статеву недоторканість тощо) є посяганням індивіда на пануючий порядок суспільних відносин і в кінцевому рахунку на суспільство, тому відновлення порушеного стану, переслідування злочинця та попередження відповідних посягань у майбутньому є справою загальною. Ось чому цю соціальну функцію виконує офіційний представник суспільства – держава, і вона має не приватний, а виключно публічний характер» [217, с. 203].

Про необхідність розробки спеціальної кримінально-правової політики в Україні після проголошення незалежності наголошували такі видатні науковці, як І. М. Даньшин та А. Ф. Зелінський [54], Л. В. Багрій-Шахматов [15], Є. Л. Стрельцов [224] та інші. Так, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. В. Сташис та В. Я. Тацій справедливо вказують на особливу суворість такого виду державного примусу, як кримінальна відповідальність, що полягає у більш вагомому обмеженні прав і свобод правопорушника. Такому виду санкцій може бути піддана лише особа, винуватість якої у скоєнні кримінального правопорушення навмисно або з необережності доведена. На думку вказаних вище авторів, кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка характеризується ознаками, що чітко відокремлюють її від будь-яких інших видів відповідальності (санкцій, примусу), зокрема:

1) кримінальна відповідальність завжди виступає як соціальна взаємодія спеціально уповноважених органів держави та індивіда, що визнаний винним у скоєнні кримінального правопорушення, через що на таку особу покладаються певні обмеження;

2) характер і ступінь таких обмежень визначаються виключно приписами Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), що містить кваліфікуючі ознаки того чи іншого діяння як кримінального правопорушення;

3) заходи кримінальної відповідальності в усіх випадках мають примусовий характер, що відрізняє їх від будь-яких інших видів відповідальності (наприклад, цивільної), де можливе добровільне виконання;

4) необхідною передумовою кримінальної відповідальності є скоєння кримінально карного діяння, тобто кримінального правопорушення в значенні КК України [112, с. 198].

Завдання кримінального права та кримінально-правової політики держави викладені в ст. 1 КК України, що полягають у забезпеченні охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпеченні миру і безпеки людства, а також у запобіганні кримінальним правопорушенням [113].

Отже, загальновизнане визначення кримінальної відповідальності полягає в тому, що нею є вимушене піддання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, державному примусу у вигляді обмежень чи позбавлень особистого, майнового чи іншого характеру, що передбачені кримінальним законом, і накладаються на винну особу спеціально уповноваженим органом держави. Таке визначення безпосередньо впливає з положень ст. 11 КК України.

Сутність кримінальної відповідальності, кримінальна карність тих чи інших діянь, порядок та форми здійснення кримінальної відповідальності залежать від кримінально-правової політики держави. Серед багатьох її доктринальних визначень звернемося до позиції П. Л. Фріса, який пропонував розглядати кримінально-правову політику у контексті загальної правової політики і зазначав, що «кримінально-правова політика – це самостійний напрям внутрішньої правової політики держави, відповідно до якого на підставі загальної теорії протидії злочинності розробляються стратегія і тактика, формулюються основні завдання, принципи, напрямки і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, засоби їхнього досягнення, що виражаються в нормах кримінального закону, практиці їх

застосування, актах офіційного тлумачення кримінально-правових норм та постановах Пленуму Верховного Суду України (складові кримінально-правової політики). Перед кримінально-правовою політикою держави стоять завдання чіткого визначення доцільності підстав та меж кримінальної відповідальності особи, системи та порядку призначення покарання, оскільки від цього залежить визначення основних параметрів правової політики у сфері протидії злочинності в цілому» [248, с. 59].

А. А. Митрофанов запропонував виділити в рамках кримінально-правової політики загальні та спеціальні напрямки. До загальних науковець відносить:

- 1) внесення фундаментальних змін до кримінального законодавства шляхом приведення його у відповідність до суспільних відносин, які ним врегульовані, та потреб реального життя;
- 2) створення передумов для розбудови правової держави в сфері боротьби та превенції злочинності;
- 3) виявлення якнайкращого співвідношення між заходами протидії злочинності кримінально-правовими санкціями та іншими заходами боротьби та превенції злочинності.

Спеціальними напрямками, на думку А. А. Митрофанова, є:

- 1) гуманізація кримінального права шляхом декриміналізації правопорушень, які в минулому визнавалися кримінальними правопорушеннями, або через відмову від переслідування за певне діяння взагалі, або через віднесення діяння до такого типу правопорушень, що не є кримінально карним (наприклад, до розряду адміністративних проступків);
- 2) криміналізація діянь, які раніше не визнавалися кримінальними правопорушеннями, у відповідності до нових, раніше не відомих суспільних потреб;
- 3) депеналізація, тобто пом'якшення покарань, або заміна більш тяжкого покарання менш тяжким за окремі діяння;

- 4) пеналізація, тобто встановлення більш суворих покарань, вибір більш тяжкого покарання та скасування легких покарань;
- 5) внесення змін та уточнень до кримінального законодавства;
- 6) боротьба з організованою злочинністю.

Гуманізацію А. А. Митрофанов вважає основним напрямком кримінально-правової політики України [150, с. 109]. Гуманізація права в цілому є наслідком загальної історичної тенденції розвитку гуманізму, відмови держави від надмірно жорстоких покарань, усвідомлення необхідності забезпечення не жорстокості, а невідворотності покарання, підвищення значущості ідей прав людини та усвідомлення примату людських прав над державними інтересами. В Україні ця тенденція правової політики особливо помітна у зв'язку з швидким засвоєнням та імплементацією законодавством і практикою України новітніх досягнень права європейських країн. У кримінальній політиці тенденція до гуманізації проявляється, переважно, у формі декриміналізації та депеналізації діянь.

Зауважимо, що державна кримінально-правова політика в принципі може розвиватися лише в одному з двох напрямків: або пеналізації та криміналізації (підвищення рівню репресії), або депеналізації та декриміналізації (зменшення рівня репресії).

Слушною уявляється позиція Ю. В. Абакумової про те, що інтенсивність криміналізації «визначається з урахуванням системи цінностей правової культури й доктринально-юридичних установок. З одного боку, у суспільній свідомості превалюють погляди про необхідність посилення кримінально-правової репресії за тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення. З іншого боку, у середовищі фахівців поширена думка про недоцільність суворих санкцій та про мінімізацію санкцій за кримінальні правопорушення, що не становлять значної суспільної небезпечності» [2, с. 75]. Інакше кажучи, ступінь криміналізації певних діянь, а отже і гуманізації кримінального права, визначається об'єктивним станом суспільної свідомості, яка проявляється на побутовому, професійному та

теоретичному рівнях. Побутова правосвідомість є більш поширеною, у той час як особи, що наділені професійним та теоретичним рівнем правосвідомості, більшою мірою наділені можливостями впливати на політику держави у галузі кримінальних покарань. Не слід забувати також про вплив на правосвідомість у конкретних країнах загальнолюдської правосвідомості, яка проявляється у міжнародних договорах, що зобов'язана виконувати держава. Отже, попре поширеність ідей про необхідність посилення кримінальних покарань, зберігається загальна тенденція до гуманізації кримінального права.

Досліджуючи потребу криміналізації чи декриміналізації певного діяння, посиленні чи послабленні засобів кримінальної репресії щодо інших діянь, необхідно дотримуватись балансу між захистом прав та інтересів особи, що скоїла таке діяння, та захистом прав та інтересів суспільства та окремих осіб, що можуть постраждати або вже постраждали від такого діяння. Враховуючи те, що найкращим шляхом до захисту суспільних інтересів та забезпечення прав та свобод усіх осіб є попередження кримінальних правопорушень, при здійсненні гуманізації кримінального права слід брати до уваги правосвідомість наступних груп осіб. По-перше, це правосвідомість потенційних правопорушників та вплив встановлених кримінальних покарань на їх правосвідомість. Цей вплив має бути таким, щоб утримувати осіб від скоєння з кримінального правопорушення. По-друге, мова йде про професійну правосвідомість осіб, що ведуть боротьбу зі злочинністю (слідчих, прокурорів, співробітників СБУ, суддів тощо). У разі, якщо вони вважають певну норму кримінального закону надмірною, спостерігатиметься дисбаланс у правозастосуванні у формі поширення без належних підстав практики компромісів зі слідством, призначенні судами найбільш м'якого покарання з можливих, чи навіть більш м'якого, ніж передбачено санкцією статті КК України покарання [157, с. 35]. Можлива й зворотна ситуація, коли судді часто призначатимуть найбільш тяжке з

передбачених КК України покарань за певні діяння, що є свідченням надмірної суворості кримінального закону.

Слушною є думка, що «на основі аналізу стійких і типових зв'язків кримінального закону з різними сферами соціальної реальності, розробляються принципи криміналізації – науково обґрунтовані і такі, що застосовуються свідомо, правила й критерії оцінювання припустимості та доцільності кримінально-правової новели, а також ті, що встановлюють і змінюють відповідальність за конкретний вид суспільно небезпечних діянь. По суті, принципи криміналізації – це система правил і критеріїв встановлення кримінальної відповідальності» [157, с. 71].

Слід враховувати й те, що суспільний запит на криміналізацію чи декриміналізацію певних діянь може існувати як у вигляді об'єктивної необхідності, зумовленої реальними ознаками певної антисоціальної поведінки, так і у вигляді суб'єктивного уявлення суспільства про необхідність кримінального покарання за певні діяння. Криміналізація чи декриміналізація діяння виключно з суб'єктивних підстав є неприйнятною, оскільки вона ніяк не вплине на стан реальності, в якій скоюються кримінальні правопорушення. Отже, при криміналізації чи декриміналізації певних діянь завжди необхідно виявляти саме об'єктивні чинники. У цьому аспекті слід погодитись з П. С. Дагелем, який підкреслював, що необхідно розрізняти об'єктивну потребу суспільства в кримінально-правовому впливі на правопорушників, що визначається небезпечністю їхніх діянь, поширеністю та неможливістю боротьби з ними іншими засобами, окрім кримінально-правових, та суб'єктивні умови криміналізації. Виходячи з цього, науковець обґрунтовує висновок про обмеженість можливостей кримінально-правового впливу наступними чинниками: 1) кримінальне право придатне для регулювання лише поведінки людей, а не їх внутрішніх психічних явищ; 2) такий вплив можливий лише у випадку, якщо об'єкт впливу (особа) піддається контролю; 3) кримінальне переслідування має

сенс лише тоді, коли за його допомогою небажаний поведінці можна запобігти [52, с. 56].

Необхідно зазначити, що зазначені критерії активно використовуються українським законодавцем. Як вказує Ю. Абакумова, «аналіз законодавчої діяльності Верховної Ради України приводить до висновку, що критеріями криміналізації є: 1) оцінка діяння як суспільно небезпечного; 2) визнання доцільності здійснення боротьби з конкретним видом поведінки заходами кримінально-правового впливу; 3) констатація збігу в оцінці конкретної поведінки як суспільно небезпечної між законодавцем та соціально-правовою психікою народу» [2, с. 78]. Таким чином, кримінальна політика України передбачає об'єктивний критерій суспільної небезпечності, як основний фактор криміналізації чи декриміналізації діяння. Це підтверджується визначенням у ст. 11 КК України поняття кримінального правопорушення: «кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення» [113]. Тією ж нормою підкреслюється, що «не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [113]. Проте, при визначенні певного діяння як кримінального правопорушення законодавець бере до уваги і доцільність боротьби з цим видом поведінки заходами кримінально-правового примусу і суб'єктивну оцінку законодавця та суспільства.

Важливо, що суспільна небезпечність діяння не є константою. В залежності від стану розвитку суспільства, вона може виникати чи зникати, збільшуватись або зменшуватись. Існує певний парадокс у тому, що об'єктивний критерій суспільної небезпеки визначається не тільки на підставі реальної загрози, що несе така поведінка, але й з урахуванням стану

свідомості громадян. Саме по собі діяння при цьому не змінюється, проте змінюється людська уява про те, чи є таке діяння небезпечним і наскільки небезпечним воно є. Наприклад, у радянському кримінальному праві спекуляція вважалася кримінальним правопорушенням, у той час, як в сучасному українському праві ті самі дії, тобто купівля товарів приватними особами та їхній продаж за більш високою ціною, розглядаються як частина нормального економічного функціонування держави та суспільства.

Важливо відзначити, що гуманістична кримінально-правова політика держави поширюється не тільки власне на Кримінальний кодекс, але й на низку інших законів та підзаконних актів, наприклад, на законодавство про прокуратуру, адвокатуру, оперативно-розшукову діяльність, поліцію, судоустрій тощо.

Водночас, тенденцію до гуманізації кримінально-правової політики не можна трактувати як відмову від примусу як її інструменту, адже головною вимогою гуманізму є забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, при цьому маються на увазі, насамперед, законослухняні громадяни, які мають бути захищені від злочинності, в тому числі, жертв кримінальних діянь (потерпілих), права, свободи і законні інтереси яких порушені та мають бути відновлені найскоріше на найбільшій мірою. Отже, кримінальне право зберігає за собою функцію охорони суспільства через застосування заходів кримінального примусу.

Баланс між вимогами гуманізації та необхідністю збереження ефективності кримінального права, як знаряддя захисту суспільства, в кримінально-правовій політиці держави дотримується в разі, якщо гуманність ставлення до правопорушника стає одночасно найбільш ефективним способом запобігання злочинності.

Підвищенню ефективності кримінального закону при одночасному зниженні рівня репресії сприяють особливості психологічного впливу кримінального права на суспільство. Визнання певної поведінки злочинною призводить до визнання певної частини громадян злочинцями та

необхідності їхнього кримінального переслідування. Своєю чергою, це тягне криміналізацію свідомості засуджених, послаблення їхніх соціально-економічних зв'язків, негативний вплив на економіку через виключення з неї частини працездатних громадян, витрати на ресоціалізацію тощо [105, с. 81]. З метою уникнення таких наслідків, законодавець повинен прагнути до балансу між економією кримінальної репресії та суспільним інтересом у боротьбі з певними антисоціальними діями. Криміналізації підлягають лише такі дії, що заподіюють істотну матеріальну чи моральну шкоду суспільству, припинення яких чи покарання за які інакше ніж засобами кримінальної репресії є неможливим. Крім того, як підкреслює О. І. Коробєєв, слід брати до уваги наявність матеріальних ресурсів для здійснення кримінально-правового впливу [105, с. 83].

Вищенаведене призводить до висновку, який неодноразово висловлювався в літературі: кримінальне право слід розвивати таким чином, аби знижувався його обсяг та зростала інтенсивність цього впливу [2, с. 80]. Інакше кажучи, воно повинно захищати лише об'єктивно найважливіші та суб'єктивно найцінніші суспільні відносини, які сприймаються громадянами як такі, що потребують кримінально-правового захисту, кримінальне покарання за які визнається справедливим. У протилежному випадку знижуватиметься ефективність кримінального закону та його авторитет, поширюватиметься маргінальна правосвідомість та правовий нігілізм, і як наслідок, кримінально-правовий вплив сприятиме не зниженню, а зростанню рівня злочинності. Відповідно, гуманізація кримінального права шляхом декриміналізації певних діянь чи послаблення покарання за них парадоксальним чином сприяє зменшенню рівня злочинності.

Як слушно вказує О. О. Дудоров, гуманізм визначає попередження кримінальних правопорушень як основний напрям державної кримінально-правової політики [65, с. 51]. Аналогічну думку висловлює В. В. Мальцев, який зазначає, що порушення співвідношення між гуманізмом та принципом захисту суспільних інтересів може спричинити поширення тенденцій

призначення надмірно жорстоких покарань, або навпаки, неприпустимо знизити рівень державного реагування на кримінально протиправну поведінку, чим завдасть шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам громадян через застосування надмірно м'яких покарань за тяжкі злочини, що призведе до знецінення самого поняття покарання, отже, покарання не виконуватиме своєї превентивної функції та може викликати небажані явища, зокрема самосуди [140, с. 163].

Дотримання такого балансу вимагає врахування особливостей кожної конкретної ситуації й особистостей правопорушника. Чинне кримінальне законодавство наділяє суд такою можливістю завдяки застосуванню одразу деяких інструментів. Прикладом такого інструменту може бути передбачена ст. 69 КК України можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, або встановлений ст. 75 інститут звільнення від покарання з випробуванням. Наявність таких інститутів вказує, що здійснюючи кримінально-правову охорону тих чи інших суспільних відносин, держава враховує потребу в гуманному ставленні до злочинця та надає можливість пом'якшення примусового впливу на нього у випадку, якщо суд вважатиме, що менша міра державного примусу забезпечить захист інтересів потерпілого і суспільства та сприятиме перевихованню правопорушника.

Розмірковуючи про гуманістичну кримінально-правову політику, слід виходити із вказаного співвідношення, яке спирається, загалом, на звичайне поняття справедливості, що може еволюціонувати в залежності від рівня розвитку суспільства та конкретних матеріально-історичних умов. Однак, відсутність справедливості в будь-якому випадку означатиме, що принцип гуманізму не був дотриманий, кримінально-правова політика при цьому втратить ефективність у справі попередження злочинів.

Таким чином, кримінально-правова політика держави має виходити з: наявних соціальних, фінансових, економічних можливостей держави щодо забезпечення балансу між інтересами особи, суспільства та держави;

інтересів та моральних засад суспільства, що розділяють громадяни держави, з урахуванням вимог міжнародного права й міжнародної моралі;

рівня розвитку інших галузей та інститутів права і правової політики, з якими вона має бути узгоджена;

потреб у досягненні справедливості за умови дотримання принципів процесуальної економії та економії репресії [40, с. 76].

Початком формування сучасної кримінально-правової політики України є 2001 рік, було схвалено новий Кримінальний кодекс. Згодом цей документ змінювався та доповнювався, і ці зміни є позитивним прикладом кримінально-правової політики держави, магістральним напрямком якої є поступове послаблення карально-примусової функції кримінального закону, відмова від кримінального переслідування певних категорій діянь та гуманізація покарань, з одночасним запровадженням кримінально-правового регулювання нових видів діянь, що спрямоване на максимальний захист інтересів жертв кримінальних правопорушень. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» від 15 квітня 2008 року, було пом'якшено ряд санкцій Особливої частини КК України [185]. У 2011 році було здійснено рішучий крок на шляху гуманізації відповідальності за правопорушення в господарській сфері, наприклад, товарну контрабанду було виключено з числа кримінально-карних діянь [183]. Такі зміни відобразили новий підхід до боротьби з правопорушеннями в господарській сфері, що розглядаються не як такі, що мають особливу суспільну небезпеку, а як такі, що мають виключно економічну природу, тож характер санкцій за скоєння таких правопорушень повинен мати економічний характер.

Однак вищевказані зміни піддавалися критиці, як несистемні та недостатньо відпрацьовані. Дійсно, системною новацією, що змінила сам характер кримінального права України, стало впровадження у 2018 році інституту кримінальних проступків та новий поділ кримінальних

правопорушень на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі (ст. 12 КК України) [184]. При цьому, кримінальним проступком вважається діяння, покарання за яке не пов'язане з позбавленням волі. Введення нової класифікації кримінально-протиправних діянь вказує на подальший розвиток принципу економії репресії в кримінально-правовій політиці України і наділяє правоохоронні органи та суди більшою гнучкістю щодо застосування кримінальних покарань.

Одночасно з цим, деякі автори висловлюють побоювання щодо практичних наслідків запровадження інституту кримінального проступку. Так, на думку В. В. Гуменюка, існує небезпека «змішування» санкції кримінального закону з адміністративними санкціями, що може мати негативний вплив на превентивні функції кримінального законодавства і права [50, с. 116]. А. А. Васильєв та О. С. Пироженко звертають увагу на потенційну проблему щодо застосування поняття судимості через автоматичну заміну в деяких положеннях кримінального законодавства терміну «злочин» та термін «кримінальне правопорушення» [29, с. 77]. Очевидно, що зміни до кримінального закону, що набрали чинності у 2020 році, підлягають перевірці практикою та подальшій корекції з урахуванням виявлених в ході правозастосування проблем.

На відміну від поняття «кримінально-правова політика», поняття «кримінально-процесуальна політика» є менш поширеним. Однак, на нашу думку, таке поняття має право на існування, оскільки процедурні питання мають особливе значення при застосуванні кримінальних покарань. Цю думку поділяє ряд дослідників. Зокрема, радянські автори М. С. Алексєєв та В. Г. Даєв пропонували під кримінально-процесуальною політикою вважати «основні напрямки правотворчої діяльності держави і правозастосовчої діяльності компетентних державних органів по боротьбі із злочинністю шляхом реалізації кримінального закону при найсуворішому дотриманні законності, а також шляхом виявлення та усунення причин і умов, що сприяють скоєнню кримінальних правопорушень» [6, с. 98]. На думку

Д. П. Письменного, «кримінально-процесуальна політика становить собою засновану на правових засадах і нормах діяльність держави, що спрямована на вирішення за допомогою процесуальних засобів кримінально-правових конфліктів між особою та державою з метою забезпечення демократичності процесуальної форми кримінального судочинства» [173, с. 295]. Інший сучасний український дослідник М. О. Красій підкреслює, що кримінально-процесуальна політика визначає основні напрямки, цілі й засоби кримінального судочинства і виражається в нормах кримінально-процесуального права та практиці його застосування. Вона є напрямком діяльності правотворчих і правозастосовних органів щодо розробки та застосування норм кримінального права на усіх етапах здійснення кримінального судочинства [111, с. 12].

Слід відзначити, що в науковій літературі поширеним є вузький підхід до розгляду державного примусу в кримінальному провадженні, відповідно до якого примус ототожнюється із заходами забезпечення кримінального провадження. Уявляється, що такий підхід не є вірним. Дійсно, як відзначає О. Г. Шило, заходи забезпечення кримінального провадження «мають виражений примусовий характер, який залежить не від порядку реалізації цих заходів, а від їх законодавчої моделі. Навіть коли особа не заперечує проти обмеження її прав і свобод, що пов'язане із застосування заходів забезпечення кримінального провадження, вони все одно мають примусовий характер, оскільки сама можливість застосування примусу передбачена законом» [114, с. 256]. Примус дійсно виступає запорукою ефективності засобів забезпечення кримінального провадження. Однак, поняття державного примусу в кримінальному процесі є, безумовно, ширшим, таким чином, заходи забезпечення кримінального провадження виступають лише окремим випадком застосування державного примусу.

У дійсності не тільки норми щодо заходів кримінально-процесуального примусу, але й усі норми кримінально-процесуального права мають примусову природу. Як відзначає С. І. Вершиніна, примус – це

загальна характеристика обов'язків суб'єктів кримінального провадження [32, с. 87], тож поняття кримінально-процесуального примусу є більш загальною категорією по відношенню до поняття «заходи процесуального примусу».

Особливістю кримінально-процесуальних правовідносин є те, що однією зі сторін у них завжди виступає держава, представлена правоохоронними та судовими органами, які, як правило, наділені повноваженнями щодо застосування державного примусу, а іншою стороною – фізичні особи, чиї права мають бути забезпечені державою, незалежно від того, чи йде мова про підозрюваних, обвинувачуваних чи підсудних, про жертви злочинів чи про третіх осіб, таких як свідки. Правовий статус державних органів у кримінальному процесі визначається відповідними приписами кримінально-процесуального законодавства, у той час, як правовий статус фізичних осіб має подвійну природу. Ці особи, з одного боку, користуються усією повнотою конституційних прав, а також такими правами та свободами, що випливають з міжнародних зобов'язань України. З іншого боку, в кримінальному процесі вони отримують додатковий статус учасників такого процесу, що обумовлює додаткові права і обов'язки, що визначаються кримінально-процесуальним законодавством [200, с. 113].

Кримінально-процесуальна політика України слідує тій самій тенденції гуманізації, що й кримінально-правова політика. Відлік сучасного підходу до регулювання кримінально-процесуальних відносин слід почати з 2012 року, коли було прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України). Зокрема, тенденція до зниження рівня репресії за цим кодексом проявилася вже у визначенні ним завдань кримінального судочинства. Кримінально-процесуальний кодекс 1960 року визначав завданнями кримінального судочинства охорону прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному

процесі, а також швидке та повне розкриття кримінальних правопорушень, викриття винних та забезпечення закону із тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності, і жодний невинний не був покараний [115]. У новому ж КПК України, завдання кримінального судочинства сформульовані таким чином, щоб гарантувати також права та інтереси осіб, що скоїли злочин та підлягають покаранню. Відповідно до ст. 2 КПК України, завданнями кримінального провадження є «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду із тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [115]. Порівняння цих двох норм демонструє, що новим Кодексом підкреслюється необхідність швидкого розслідування (як відомо, надмірна тривалість розслідування та розгляду кримінальних справ становить болючу проблему в Україні), встановлюється принцип співрозмірності вини та покарання та забороняється піддавати осіб необґрунтованому кримінально-процесуальному примусу.

Ці новації ознаменували відхід від звинувачувального процесу, характерного для радянського кримінально-процесуального права. Сама побудова «старого» КПК України та його термінологія ставили обвинувачуваних у несприятливе становище. У новому КПК України суттєво розширено можливості застосування запобіжних заходів, альтернативних утриманню під вартою, при чому такий захід може застосовуватись навіть у випадках скоєння деяких тяжких кримінальних

правопорушень, за умови, що підозрюваний буде дотримуватись своїх процесуальних обов'язків. Завдяки такому порядку з'являється можливість досягти цілей кримінального провадження без утримання особи під вартою, що позитивно відображається як на стані дотримання прав та свобод людини, так і на державному бюджеті. Застосування запобіжних заходів, що не передбачають утримання під вартою, відображає принцип економії репресії в кримінальному процесі, що дозволяє досягти бажаних результатів найменш інтенсивними примусовими заходами [240, с. 281].

Значний вплив на гуманізацію кримінального процесу в Україні мало введення у 2018 році категорії кримінальних проступків. З точки зору кримінально-процесуального права, головною особливістю кримінальних проступків виступає спрощений характер їхнього розслідування. З точки зору особливостей застосування державного примусу до осіб, що підозрюються в скоєнні кримінального проступку, то до них не може бути застосовано такий захід забезпечення, як тримання під вартою. М. І. Хавронюк вказує на наступні переваги застосування нового підходу до кримінальних проступків з точки зору гуманізації кримінально-процесуального законодавства:

1) продовжується гуманізація законодавства через перетворення окремих нетяжких кримінальних правопорушень на кримінальні проступки. Це сприяє укріпленню принципу невідворотності покарання, таким чином, покарання стає більш м'яким, при цьому його застосування передбачає спрощену процедуру, і настає воно швидше;

2) для обвинувачених у скоєнні кримінального проступку зберігаються усі процедурні права та гарантії кримінального провадження, яких позбавлені суб'єкти адміністративного процесу;

3) зберігається посилений судовий контроль над застосуванням заходів державного примусу, що не є характерним для адміністративного процесу;

4) новий підхід відповідає міжнародним зобов'язанням України, що передбачають необхідність встановлення кримінальної відповідальності за діяння, що за ступенем своєї небезпеки не можуть бути віднесені до категорії злочинів [249, с. 254].

Слід додати, що введення поняття кримінального проступку не тільки дозволяє посилити невідворотність покарання, водночас не піддаючи правопорушника надмірному державному примусу, але й сприяє захисту інтересів жертв правопорушення. Відбувається швидке розв'язання правового конфлікту, при цьому жертва проступку або порушені проступком суспільні відносини можуть швидше отримати компенсацію чи бути відновлені в інший спосіб завдяки відшкодуванню шкоди з боку правопорушника за рішенням суду, визнанню правопорушником провини, каяттям та іншим діям, що дозволяють відновити стан речей, який існував до правопорушення.

3.3. Державний примус у приватноправових відносинах

Владно-управлінські відносини, а також відносини у сфері кримінального та кримінально-процесуального права, є імперативними, тобто вони передбачають очевидний примусовий компонент. Однак, чи можна говорити про державний примус та його застосування як про інструмент правової політики, якщо йдеться про приватноправові відносини, побудовані на засадах диспозитивності? Як уявляється, відповідь на це питання є позитивним, виходячи з наступного.

У науковій літературі, в принципі, визнається існування такого явища, як приватноправова політика держави. Наприклад, Р. О. Стефанчук визначає її як «різновид державної політики, сукупність ідей, цілей, завдань, методів, підходів, які спрямовані на розвиток приватноправового регулювання, коли ...сама вона визначає напрям розвитку приватного права (що найбільш

притаманно приватним галузям права), і, відповідно, питання подальшого ефективного регулювання приватноправових відносин, які є фундаментом розвитку громадянського суспільства. Приватноправова політика є запорукою захисту прав особи та розвитку економіки в державі» [221, с. 36]. До позиції Р. О. Стефанчука приєднується Г. О. Ульянова, на думку якої приватноправова політика містить три складові:

- 1) мету (те, заради чого здійснюється така політика);
- 2) економічність (якими засобами здійснюється така політика);
- 3) стабільність (наскільки ця політика буде тривалою та планомірною у часі);
- 4) ефективність (те, наскільки мета і засоби, витрачені на здійснення цієї політики, відповідають результатам).

На думку Г. О. Ульянової, приватноправова політика має бути спрямована на досягнення глобальної мети – забезпечення дотримання принципу верховенства права і законності, створення належних умов для реалізації конституційних прав [242, с. 62, 63].

На думку про обґрунтованість використання терміну «приватноправова політика» наводить також те, що відповідна термінологія активно використовується дослідниками для опису окремих галузей приватноправових відносин. Так, дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Л. А. Музики присвячене обґрунтуванню й дослідженню цивільно-правової політики держави. На думку дослідниці, цивільно-правова політика належить до видів правової політики і, водночас, є складовою приватноправової політики. Через системні зв'язки відбувається взаємний вплив права на політику і політики на право, при цьому первинним виступає право, а не політика [155, с. 11].

Так само наявні наукові дослідження, присвячені обґрунтуванню поняття господарсько-правової політики. На думку Д. В. Задихайла, господарсько-правова політика держави базується на положеннях конституційного економічного порядку, економічної політики держави та

наукової господарсько-правової доктрини і зафіксована у змісті державних програм економічного розвитку, як обов'язкова, структурна та інструментальна їх складова, що є імперативною концептуальною позицією держави щодо напрямів та змісту подальшого розвитку господарського законодавства, удосконалення практики його застосування, оптимізації правового господарського порядку як такого [75, с. 6]. З ним погоджується Т. А. Лавренюк, яка вважає, що господарсько-правова політика є складовою правової політики, що має на меті ефективну реалізацію цілей та завдань економічної політики через здійснення прямого впливу на нормотворчі та правозастосовні процеси у сфері господарювання шляхом інкорпорації до змісту господарського виробництва необхідних і достатніх для цього господарсько-правових засобів, форм та механізмів регулювання господарських відносин [122, с. 153].

Таким чином, можна стверджувати про існування приватноправової політики держави як такої. Але яке місце в ній займає державний примус? Розпочати розгляд цього питання слід з того, що примус є елементом приватноправових відносин так само, як і будь-яких інших правовідносин, адже за відсутності будь-якого примусу право втратило б свій сенс та перетворилося на набір побажань і декларацій. Зокрема, примус є невід'ємною характеристикою будь-якої юридичної відповідальності та будь-яких правових санкцій. Як зазначає В. Л. Яроцький, державний примус здійснюється компетентними державними органами (їх посадовими особами) або органами місцевого самоврядування в межах наявних у них юрисдикційних функцій щодо захисту прав та законних інтересів осіб та забезпечення правопорядку. Приватноправовий примус здійснюється учасниками цивільних правовідносин, які не наділені відповідними юрисдикційними функціями, або хоча б і наділені ними, однак поза такими функціями [270, с. 223].

Останнє положення є дуже важливим. На відміну від публічного права, у приватному праві джерелом примусу може бути не тільки держава, але й

одна зі сторін приватноправових відносин. Примус, наприклад, може виступати як знаряддя захисту власних інтересів у правовідносинах, за допомогою якого одна сторона примушує іншу до правомірної поведінки [46, с. 413]. Однак, для цілей нашого дослідження ми зосередимо увагу лише на державному примусі, що застосовується в рамках державної приватноправової політики.

У радянську добу та протягом значної частини пострадянського періоду розвитку української юридичної науки примус у доктрині розглядався лише як функція держави, що застосовувалася в межах судової або адміністративної процедури [34, с. 23]. Однак, у зв'язку зі зростанням ролі в суспільстві приватноправових відносин, зростає значення приватноправових форм примусу, таких як самозахист. За таких умов одним із ключових питань для приватноправової політики держави стає питання про можливість відступлення частини своїх примусових повноважень на користь недержавних суб'єктів, а також щодо порядку реалізації такими суб'єктами своїх можливостей щодо самозахисту, і про роль держави в такій формі використання примусу [270, с. 220].

З урахуванням вищенаведеного, в приватноправових відносинах примус являє собою цілеспрямований вплив однієї приватної фізичної чи юридичної особи на іншу приватну особу чи юридичну особу, метою якого є запобігання порушенню суб'єктивного права, припинення порушення, ліквідація наслідків порушення та відновлення порушеного суб'єктивного права. Питанням державної приватноправової політики стає встановлення межі, до якої держава відмовляється від застосування суто державного примусу для впливу на приватноправові відносини та дозволяє приватний примус.

Виходячи з норм чинного цивільного права України можна стверджувати, що законодавець все ще віддає перевагу державно-правовому примусу. Так, у цивільному та господарському законодавстві термін «примус» продовжує використовуватися саме у значенні державного впливу.

Прикладом цього може слугувати примусова реорганізація юридичної особи або ліквідація юридичної особи в разі порушення правил конкуренції (ст. 40 Господарського кодексу України (далі – ГК України) та ст. 129 Цивільного кодексу (далі – ЦК України). Так, за ст. 48 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [187], можливий примусовий поділ суб'єкта господарювання, що займає монопольне (домінуюче) становище на ринку. У даному випадку примусові заходи здійснюються не для захисту публічного інтересу, а для охорони прав та інтересів необмеженого кола приватних осіб, учасників вільного ринку і справедливої конкуренції.

З огляду на такі термінологічні особливості в науковій літературі продовжується дискусія щодо правомірності виділення поняття приватного примусу. Так, В. П. Грибанов пропонує на заміну терміну «приватноправовий примус» використовувати термін «примус, санкціонований державою» [49, с. 180]. Як уявляється, такий погляд на примус у праві відображує загальну тенденцію до надмірного застосування позитивно-правового підходу для дослідження навіть приватноправових дисциплін, для яких більш актуальним уявляється природно-правовий підхід. Як слушно зауважує Б. В. Малишев, прихильники такого підходу, по суті, відстоюють монополію держави на застосування будь-яких примусових заходів, у тому числі таких, що спрямовані на захист власних прав особи (самозахист), що свідчить про надмірну «етатизацію» правовідносин [136, с. 28].

Як уявляється, такий державо центричний погляд на примус у приватноправових відносинах є невиправданим, щонайменше з огляду на необхідність збереження автономії особи в приватних відносинах. У разі, якщо будь-які права, свободи та інтереси особи залежать виключно від державної волі, необхідно говорити про хворобливий стан такої правової системи. Дійсно, у разі, якщо громадянське суспільство не розвинуте, воно змушене покладатися на державу в реалізації навіть найпростіших своїх функцій. Однак, чим більш розвинутим стає суспільство, тим більше зростає

його правова культура й правосвідомість, тому ширшими стають можливості для самостійних дій членів цього суспільства, у тому числі щодо захисту своїх прав шляхом примусу. Це дозволяє, як зазначає Є. О. Харитонов, обмежити участь держави в приватних відносинах, забезпечити економію репресії та спрямувати ресурси держави на досягнення інших цілей, зокрема на підвищення ефективності роботи правоохоронної та судової систем [251, с. 41].

Критерієм, за яким державний примус можна відмежувати від приватноправового примусу, є те, що приватноправовий примус, як правило, застосовується суб'єктом, що є безпосереднім учасником спірних правовідносин. Деякі виключення стосуються осіб, які виступають від імені суб'єкта, який є учасником правовідносин (йдеться, наприклад, про правовідносини з піклування за ст. 69 ЦК України або забезпечення виконання зобов'язання за ст. 546 ЦК України. Крім того, як зауважує А. М. Горяйнов, для застосування державного примусу має бути передбачена чітка та недвозначна процедура, в той час, як процедура захисту прав шляхом приватноправового примусу, є більш «розмитою» [46, с. 413]. Державний примус реалізується уповноваженими органами та посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування, в той час як приватноправовий примус реалізується учасниками правовідносин, які не наділені ніякими повноваженнями крім тих, що впливають з їхнього статусу як учасників цивільних правовідносин. Ініціатором їх застосування завжди є суб'єкт, права якого порушені. Це можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Найбільш затребуваними у сфері приватного права є заходи державного примусу, що є заходами захисту. До таких заходів належать, зокрема:

заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК України);

визнання права (наприклад, права власності за ст. 392 ЦК України);

визнання правочину недійсним (ст. 225 та ст. 229 ЦК України);

- припинення дії, яка порушує право (ст. 611 ЦК України);
- відновлення становища, що існувало до правопорушення (ст. 393 ЦК України);
- примусове виконання обов'язку в натурі, або повернення в натурі (ст. 221, 366, 367 ЦК України);
- зміна правовідношення чи припинення правовідношення (ст. 212, 248, 346 та ін. ЦК України);
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (ст. 552, 554, 611 ЦК України та ін.);
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди (ст. ст. 23, 267, 1158 ЦК України та ін.);
- визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади або місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (ст. ст. 21, 393 ЦК України) [253].

При вирішенні цивільно-правових спорів компетентними органами застосовуються заходи регулятивного характеру (наприклад, визначення судом частки у праві спільної власності, розділ майна в судовому порядку, витребування майна у боржника, обмеження дієздатності, тощо). Такі заходи державно-правового примусу, як відшкодування збитків (ст. 22 ЦК України) є заходами цивільно-правової відповідальності.

Захист цивільних прав може здійснюватися в судовій формі чи у формі самозахисту [158, с. 296]. Державний примус має місце в першому випадку, оскільки тут захист здійснюється, хоча й за ініціативою приватної особи, але державними судовими органами. Участь держави дозволяє сторонам захищати свої інтереси у встановленому законом порядку. Водночас, у разі зловживання своїм правом на захист, до особи може бути застосовано цивільно-правовий захід державного примусу у вигляді зобов'язання припинити зловживання правом або інші засоби державного примусу, встановлені законом і спрямовані на припинення протиправної поведінки особи (ст. 13 ЦК України).

З наведеного простежується головна функція примусу в приватному праві, що полягає в стимулюванні правомірної поведінки осіб. Примус у вигляді цивільно-правової відповідальності спрямований на відновлення порушених прав і стимулювання учасників приватних правовідносин до сумлінного виконання своїх обов'язків. Невиконання таких обов'язків повинно мати для учасників нагітивні наслідки [208, с. 6]. Водночас, цивільно-правова відповідальність забезпечує справедливість і рівноправність учасників цивільного обороту.

Оскільки приватноправова відповідальність, як правило, носить майновий характер, її можна характеризувати і як метод економічного регулювання суспільних відносин. При цьому слід пам'ятати про змістовну складову предмета цивільно-правового регулювання, що включає не тільки майнові, але й особисті немайнові відносини (ст. 1 ЦК України), а одним із заходів цивільно-правової відповідальності є компенсація моральної шкоди (ст. 11 ЦК України) в грошовій формі (ст. 23 ЦК України). Ця обставина істотно відрізняє приватноправову відповідальність від інших видів юридичної відповідальності [227, с. 35] По суті, порушник приватного права відповідає не особисто, а своїм майном.

Специфіка приватноправової відповідальності обумовлена її суб'єктним складом. Оскільки учасники приватних правовідносин визнаються рівними (ст. 1 ЦК України), то і приватноправова відповідальність – це відповідальність одного учасника цивільного обороту перед іншим. Правопорушник, по суті, відповідає перед потерпілим. До такої відповідальності може бути притягнута навіть сама держава, яка бере участь у цивільних правовідносинах, як це впливає зі змісту ст. 167 ЦК України, на рівних засадах.

Головна мета приватноправової відповідальності – компенсація і відновлення порушених прав потерпілої сторони. Штрафні санкції, як прояв приватноправової відповідальності, полягають у відповідності розміру компенсації заподіяній шкоді або збиткам. Відшкодування за ст. 22

ЦК України має бути повним, хоча в окремих випадках суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), якщо їхній розмір є неспропорційно великим (наприклад, за ст. 1234 ЦК України), або винна особа має вибір у вигляді стягнення одного з видів відшкодування (наприклад, штрафу чи неустойки за ст. 624 ЦК України).

Такі відмінності щодо застосування заходів державно-правового примусу в сфері приватного права від заходів у публічному праві обумовлені, насамперед, цілями застосування таких заходів: якщо заходи державно-правового примусу в сфері публічного права спрямовані на охорону і захист інтересів суспільства і держави, то заходи державно-правового примусу в сфері приватного права – на охорону та захист прав, свобод та інтересів приватної особи. При цьому можливість звернутися до компетентних державних органів за захистом порушеного права є найважливішим правом, що належить особі, з метою захисту своїх прав і законних інтересів. Держава в такому випадку виступає гарантом реальності захисту таких прав [120, с. 223]. Інша особливість примусу в приватноправових відносинах полягає в тому, що їхні суб'єкти реалізують свої правові можливості на власний розсуд, набуваючи суб'єктивні права та обираючи конкретний спосіб свого захисту. Ця особливість визначає межі регулювання державою примусу у цій сфері.

В чому ж полягають обмеження у впливі державної приватноправової політики на державний примус?

Перша особливість пов'язана зі специфікою захисту приватних прав та інтересів. Поняття захисту прав визначається у співвідношенні з категорією охорони права. Найбільш поширеною точкою зору є та, згідно з якою охорона являє собою систему заходів, призначених для недопущення правопорушень. Такі заходи вступають у дію у разі скоєння правопорушення. У ст. 16 ЦК України наведено досить широкий перелік способів захисту, до яких можна вдатися у разі порушення приватного права або інтересу. Аналіз чинного законодавства свідчить, що правомочність на

захист, будучи складовою частиною суб'єктивного права, включає в себе можливість:

уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника з метою захисту належного йому права. Тут мова йде про дії фактичного порядку, які здійснює носій порушеного права;

застосування уповноваженою особою юридичних заходів впливу на правопорушника (наприклад, відшкодування збитків, стягнення неустойки, припинення правовідносин);

звернення уповноваженої особи до компетентних державних або громадських органів або організацій з вимогою примусити зобов'язану особу до певної поведінки [175, с. 109].

З урахуванням диспозитивного методу регулювання приватноправових відносин, гарантованої свободи волі та неприпустимості втручання у приватні справи, відзначимо, що домінуючими можливостями щодо захисту прав та інтересів є перші дві. Застосування ж державного примусу має місце тільки в тому випадку, коли особа, що порушила право контрагента, добровільно його не відновлює або перешкоджає його відновленню. Крім того, ініціатором державного примусового впливу в сфері приватного права виступає суб'єкт, право якого порушено, що також відповідає принципам правового регулювання відповідних відносин.

Друга риса обмежень застосування державного примусу, як елементу приватноправової політики, полягає в особливостях засобів такого примусового впливу. У сфері приватного права вони являють собою матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких проводиться відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника [143, с. 40].

Розглянувши примус як категорію приватного права, слід сказати декілька слів про примус у приватних процесуальних правовідносинах, зокрема в цивільному процесі та господарському процесі. Як відзначає

М. Й. Штефан, державний примус є найважливішою гарантією реалізації норм цивільного процесуального права та визначених ним санкцій. Однак, в цивільному процесі неможна змішувати поняття примусу і санкцій, оскільки примус може мати місце і поза межами санкцій, виключно задля забезпечення правомірної поведінки учасників процесу [268, с. 262].

Дійсно, поняття примусу та санкцій відрізняються за обсягом. Примус у цивільному процесі ширший за обсягом за санкції. З цього приводу Ю. С. Червоний зазначав, що санкції є, по суті, синонімом відповідальності, що є характерним переважно для адміністративного й кримінального процесу, у той час як в цивільному процесі йдеться переважно про процесуальні заходи примусового характеру [48, с. 215].

Заходам процесуального примусу присвячена глава 9 розділу І Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК України). Відповідно до ст. 144 ЦПК України, такими заходами є:

- 1) попередження;
- 2) видалення із залу судового засідання;
- 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом;
- 4) привід;
- 5) штраф [255].

Такі заходи навряд чи можна розглядати як санкції, оскільки, найімовірніше, йдеться про заходи боротьби зі зловживаннями процесуальним правом, або, як зазначає Т. А. Стоянова, у випадку перших двох санкцій – боротьби з порушенням морально-етичних норм поведінки в суспільстві [223, с. 43].

Інший специфічний процесуальний захід державного примусу полягає у відмові у відкритті провадження або в залишенні заяви чи іншого процесуального документу без руху до усунення недоліків. Такий спосіб непрямого примусу спрямований на заохочення учасників цивільного процесу до слідування усім вимогам процесуального права [268, с. 265].

Принципово подібна картина примусових заходів спостерігається в господарському судочинстві. Зокрема, за статтями 132–135 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) передбачаються такі можливі заходи процесуального примусу:

- 1) попередження;
- 2) видалення із залу судового засідання;
- 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом;
- 4) штраф [47].

Наведений перелік не є вичерпним. Зокрема, як слушно зауважує Л. Д. Руденко, до заходів процесуального примусу можна додати покладання на сторону, що зловживає процесуальними правами, повної або часткової компенсації судових витрат, незалежно від результатів вирішення спору [201, с. 48].

З урахуванням подібності процесуального примусу в цивільному та господарському процесі, доцільно говорити про існування родового державного примусу в приватнопроцесуальних правовідносинах. Деякі автори, зокрема А. В. Катрич, виділяють відповідальність у цій сфері в окремий правовий інститут [87, с. 154]. На користь необхідності виділення окремого приватнопроцесуального примусу свідчать, наприклад, особливості складу процесуальних проступків у цивільному та господарському судочинстві, а також особливості застосування заходів примусу, що можуть застосовуватися виключно судом.

Такий процесуальний примус характеризується усіма ознаками державного примусу, а саме, правовим характером, специфічною формою правозастосовної діяльності спеціально уповноваженого державного органу, примусовим характером застосування для припинення чи запобігання певного правопорушення. Заходи примусу в приватнопроцесуальних відносинах реалізуються незалежно від волі суб'єкта, проти якого вони спрямовані, за рішенням суду, та у зв'язку зі здійсненням судочинства в

конкретній справі. Вони завжди є несприятливими для порушника [201, с. 49].

Слід зробити висновок, що державний примус у цивільному та господарському процесі відрізняються більшим ступенем одержавлення та більшою участю держави у застосуванні примусових заходів. Такий примус, хоча, як правило, не є санкцією, однак стосується можливого застосування санкцій за рішенням суду в разі порушення норм відповідного процесуального права. Отже, як уявляється, через категорію процесуального примусу державний примус в його первісному значенні можна пов'язати з приватноправовим примусом. Розширюючи сферу приватноправового примусу, дозволяючи суб'єктам приватних правовідносин застосовувати примус з власної ініціативи, як спосіб захисту свого права, держава все ж зберігає за собою монополію на регулювання процесу, в рамках якого застосовується будь-який примус у приватному праві. Таким чином, хоча держава найчастіше і не виступає джерелом примусу в приватному праві, примус у ньому все ж застосовується за активної державної участі, а порядок його застосування, підстави, міра та обмеження визначаються державною політикою у відповідній галузі приватного матеріального або приватного процесуального права.

ВИСНОВКИ

Висновки містять найбільш значущі результати наукового дослідження теоретико-правових проблем, пов'язаних з державним примусом у правовій політиці сучасної держави, а також питань формування науково-обґрунтованих практичних та методологічних рекомендацій щодо удосконалення застосування державного примусу в сучасній правовій політиці України, до яких належать такі.

1. Обґрунтовано, що правова політика держави є системою цілеспрямованих заходів, які мають за мету розв'язання тих чи інших суспільних проблем, задоволення суспільних інтересів, забезпечення стабільності конституційного, економічного й правового ладу держави. Специфіка правової політики держави полягає в тому, що вона реалізується через владні структури, які мають монопольне право на застосування державного примусу, як одного з інструментів правової політики держави. Встановлено, що поняття правової політики поєднує в собі риси позитивістського та природно-правового підходу до права. Поняття політики права або правової політики виникло як прояв позитивістського підходу до права, однак набуло розвитку в працях прихильників природно-правової теорії. Від концепції позитивізму теорія правової політики сприйняла науковий підхід до дослідження права як до об'єктивно існуючого феномену, що характеризується певними пізнаваними законами розвитку. Від природно-правової концепції теорія правової політики запозичила критико-прогресивну функцію, спрямовану не тільки на дослідження правової реальності, але й на активний формуючий вплив на таку реальність, її пристосування для потреб суспільного розвитку, виявлення ідеального стану, до якого має прагнути право. Поєднання цих поглядів дозволяє виявити місце державного примусу в інструментарії правової політики держави та його призначення, яким є цілеспрямований керуючий вплив на правову і соціальну систему, а також на окремих осіб, з метою наближення

права, правопорядку та правосвідомості людей до визначеного в науковий спосіб ідеального стану права.

2. Здійснено періодизацію історії розвитку теорії правової політики у вітчизняній науці: I період (дореволюційний) – до 1917 року, характеризується виникненням та становленням ідеї правової політики; II період (радянський) – з 1917 та 1991 роки, став часом занепаду концепції правової політики, яка спочатку підмінялася поглядами на право, як на прояв революційної доцільності, а потім перебувала у забутті через абсолютне домінування позитивістського підходу до права. Лише наприкінці цього періоду були окремі спроби повернути ідею про правову політику держави до наукового дискурсу; III період – сучасний, відліком якого є набуття Україною у 1991 році незалежності, став часом ренесансу теорії правової політики. Наукові дослідження цього періоду характеризуються зверненням до праць класиків правознавства дореволюційного періоду, а також активним проникненням концепції правової політики в практику державного будівництва. Останніми роками спостерігається формування в теорії держави і права чіткої та обґрунтованої теорії правової політики, що спирається на накопичений емпіричний матеріал.

3. Стверджується, що правова політика є різновидом політики держави в цілому. Головною ознакою правової політики, яка вирізняє її від інших державних політик, є зв'язок з правовою сферою соціального життя. Правова політика надає організаційну форму, спрямовує та поширює державний вплив через правові механізми на всі галузі суспільних відносин. Однак, сутність правової політики не зводиться лише до надання владно-управлінському впливу держави юридичної оформленості. Вона виступає як теоретико-методологічна категорія, що узагальнює закономірності, принципи та цілі діяльності держави, спрямованої на удосконалення правової системи. Через неї опосередковується функція права як ціннісно-нормативного регулятора суспільства. Одним із завдань правової політики є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, що

забезпечується поєднанням засобів переконання, спонукання та примусу. Примус становить собою такий державний вплив, який характеризується обов'язковим характером, та, як правило, негативним характером для суб'єкта, тобто використанням технік, які є безпосередньо несприятливими або можуть бути потенційно несприятливими для об'єкта впливу. Такий вплив відбувається у чітко визначених законом рамках та з неухильним дотриманням законної процедури. Дотримання приписів матеріального та процесуального законодавства є критерієм, що відрізняє правомірний державний примус від протиправного державного насильства.

4. Державний примус визначено як фізичний, психологічний, або інший вплив уповноважених державних органів та посадових осіб на свідомість та поведінку об'єкта примусу через застосування в рамках встановленої процедури примусових заходів, визначених в законі, і пов'язаних з настанням негативних наслідків особистого, майнового або організаційного порядку, метою якого є охорона інтересів держави та прав людини від протиправних посягань та сприяння формуванню легітимної правової системи і правосвідомості суб'єктів. Наголошується, що у широкому сенсі поняття державного примусу включає всю діяльність держави, спрямовану на спонукання учасників суспільних відносин до правомірної поведінки та запобігання неправомірній поведінці. У вузькому сенсі державний примус характеризується, як уповноважена діяльність посадових осіб, спрямована на реалізацію владних повноважень, з метою дотримання вимог права. Державний примус завжди характеризується владністю та нормативністю: владність означає нерівність сторін у правовідносинах, однією з яких завжди виступає орган державної влади; нормативність полягає у застосуванні державними органами і уповноваженими особами примусу виключно в межах своєї компетенції та у відповідності до встановленої законом процедури. Дотримання вимог нормативності при застосуванні державного примусу забезпечується судовим контролем. У сучасному праві до державного примусу також

пред'являється вимога відповідності конституційним та міжнародним гарантіям прав людини, завдяки чому його використання, як інструменту правової політики, набуває ознак гуманізму.

5. Встановлено, що у сучасних демократичних режимах державний примус виступає крайньою мірою, що використовується у разі неефективності інших методів державно-правового впливу, зокрема переконання. Наголошено, що незважаючи на поширення процесу гуманізації держави і права, роль примусу в сучасній правовій політиці держав не зменшується. Забезпечення законності та громадського порядку здійснюється за допомогою активних засобів цілеспрямованого впливу на волю суб'єктів, серед яких примус займає одне з головних місць. Доведено, що державний примус притаманний будь-яким регулятивним правовідносинам і слугує захисту таких відносин від правопорушень. Завдяки примусу відбувається нав'язування державної волі суб'єктам, схильних до протиправної поведінки. Примус слугує для утримання від протиправної поведінки, а також її припиненню та поновленню порушеного правопорядку. Завдяки примусу, суб'єкти ставляться в становище жорсткого слідування правовим приписам. Примус обмежує реальну можливість вибору варіантів поведінки суб'єктами лише правомірними варіантами. Наголошується, що найбільша ефективність державного примусу забезпечується через його відповідність вимогам справедливості, яка включає в себе законність та обґрунтованість примусу, тобто відповідність його правовим нормам, та виправданість застосування відповідно до конкретних обставин. Звернення до категорії справедливості дозволяє державним органам і посадовим особам коригувати примусовий вплив так, аби його характер та інтенсивність точно відповідали ситуації та не були ні надмірними, ні недостатніми.

6. Узагальнено доктринальні підходи щодо класифікації заходів державного примусу, які ґрунтуються на різних підставах. Стверджується, що найбільш обґрунтованими є класифікації в залежності від об'єкта

державного примусу, суб'єкта державного примусу, галузевої спрямованості державного примусу, при цьому найбільшу практичну цінність має класифікація в залежності від характеру засобів державного примусу. На цій підставі заходи державного примусу слід поділено на: процесуально-забезпечувальні заходи; попереджувальні (профілактичні) заходи; заходи правовідновлювального характеру; заходи попередження; заходи, спрямовані на забезпечення функціонування держави та її інститутів. Наголошено, що такі заходи мають застосовуватися у встановлених законом межах та відповідати фактичній ситуації, в якій здійснюється застосування конкретного заходу. Наявність меж державного примусу виступає важливою гарантією проти свавілля.

7. У рамках правової політики держави виділено її окремі галузеві напрямки: державну адміністративно-правову політику, державну кримінально-правову політику, державну приватноправову політику, а також встановлено особливості застосування державного примусу в кожній з них. Зокрема, основним завданням державної адміністративно-правової політики є сприяння реалізації основоположних засад Конституції України у владно-управлінській сфері. Адміністративно-правовий вплив є імперативним і характеризується широким застосуванням державного примусу. Доведено, що в основу сучасної адміністративно-правової політики України покладено принцип гуманізму, який передбачає відмову від широкого застосування репресивних методів та підвищення гарантій захисту прав людини в діяльності держави, надає перевагу профілактиці над покаранням. Конкретні прояви такої політики можна побачити в запровадженні системи адміністративного судочинства, що дозволила громадянам оскаржувати в суді неправомірні дії державних органів і посадових осіб. Інший прояв – гуманізація адміністративних покарань, конкретизація та переоцінка підстав застосування адміністративних стягнень, виходячи з пріоритету інтересів захисту прав людини над захистом інтересів держави. Формування системи адміністративного судочинства обумовило появу нової форми

адміністративного примусу – адміністративно-процесуальний примусу. Такий примус також використовується з урахуванням гуманістичної направленості адміністративно-правової політики, що знаходить своє закріплення в принципах адміністративного судочинства України.

8. Будь-яка кримінально-правова політика держави може розвиватися в напрямку посилення репресії (пеналізації, криміналізації) або послаблення репресії (депеналізації, декриміналізації). Кримінально-правова політика України, виходячи з принципів гуманізму, розвивається в напрямку поступової декриміналізації, тобто відмови від кримінального переслідування певних діянь, та депеналізації, тобто зменшення інтенсивності покарання за кримінальні правопорушення. При цьому, вона надає перевагу невідворотності покарання над жорстокістю. Примус в такій політиці має відповідати вимогам розумної достатності для захисту прав та інтересів жертви правопорушення і суспільства в цілому. Водночас, сучасна кримінально-правова політика України характеризується розширенням сфери охоплення, та включенням до числа кримінально-карних таких діянь, які раніше могли не розглядатися як правопорушення, або визначенням нових форм кримінального переслідування протиправних діянь, прикладом чого є встановлення кримінальної відповідальності за домашнє насильство. Яскравим проявом гуманістичної спрямованості державної кримінально-правової політики стало впровадження нової категорії кримінального проступку. Її запровадження дозволило зменшити інтенсивність державного примусу до правопорушень, які не завдають значної шкоди суспільним інтересам, завдяки чому відбулося спрощення процедури застосування такого примусу, що обумовило підвищення можливостей державних органів щодо забезпечення невідворотності покарання за кримінально протиправну поведінку.

9. Наголошується, що у сучасній правовій літературі все частіше використовується поняття «приватноправова політика держави», під якою розуміється різновид державної політики, спрямований на розвиток

приватноправового регулювання суспільних відносин. Доведено, що приватноправова політика держави не може обійтися без державного примусу, який є елементом приватноправових відносин, при цьому такий примус може здійснюватися не тільки державою, але й суб'єктами приватноправових відносин за допомогою держави. Такий приватноправовий примус в будь-якому випадку санкціонується державою, відбувається за участю державних органів (насамперед – судів), та у відповідності до встановленої державою процедури. Держава здійснює контроль за дотриманням такої процедури та застосовує заходи державного примусу з метою спонукання сторін цивільних і господарських проваджень до правомірної поведінки і незловживання процесуальними правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 80 лет журналу «Государство и право». *Государство и право*. 2007. № 2. С. 10–29.
2. Абакумова Ю. В. Проблеми криміналізації та декриміналізації суспільно-небезпечних діянь в умовах політики у сфері гуманізації кримінального законодавства України. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2014. № 2. С. 74–82.
3. Абдрахманов Д. Е. Административная деликтология в Республике Казахстан (концептуальные, теоретические и методологические проблемы) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Алматы, 2010. 303 с.
4. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гаращук [та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2001. 528 с.
5. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербург. юрид. ин-та, 1998. 216 с.
6. Алексеев Н. С., Даев В. Г. Уголовно-процессуальная политика Советского государства на современном этапе. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1977. № 5. С. 94–103.
7. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 2. 279 с.
8. Алексеев С. С. Основы правовой политики России : курс лекций. Екатеринбург ; Москва : Де Юре, 1995. 128 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права: Нормы права и правоотношения. Курс лекций : учеб. пособие. Вып. 2. Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. 226 с.
10. Алексеев С. С. Проблемы теории государства и права : курс лекций : в 2 т. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. Т. 1. 402 с.
11. Алексеев С. С. Теория права. Москва : БЕК, 1995. 320 с.

12. Аракелян Р. М. Державний примус у контексті правової політики держави. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 2. С. 18–23.
13. Аракелян Р. М. Державний примус як категорія права: сучасний погляд. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3. С. 87–90.
14. Аракелян Р. М. Становлення вчення про правову політику в теорії права наприкінці XIX – початку XX століття, *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 3–11.
15. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации : учеб. пособие. Одесса : Дизайн и полиграфия, 2000. 556 с.
16. Базылев Б. Т. Государственное принуждение и правовые формы его осуществления в советском обществе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Киев, 1968. 195 с.
17. Байтин М. И. Понятие и классификация функций государства. *Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько*. Москва : Юрист, 1997. 776 с.
18. Байтин М. И. Сущность права. (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов : СГАП, 2001. 416 с.
19. Бахрах Д. Н., Россинский Б. В., Старилов Ю. Н. Административное право : учебник. Москва : Норма, 2008. 816 с.
20. Баштанник В., Рагімов Ф. Еволюція інститутів публічного управління в контексті загальноєвропейського політичного тренду. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Дніпро, 2019. Вип. 3. С. 28–34.
21. Беляневич О. А. Принцип пропорційності в господарському праві. *Перші наукові читання пам'яті академія В. К. Мамутова* : матеріали круглого столу (м. Київ, 8 лют. 2019 р.). Київ, 2019. С. 11–16.
22. Беньковський С. Ю. Принцип гуманізму як загально-соціальний принцип проваджень у справах про адміністративні правопорушення. *Форум*

права. 2007. № 3. С. 44–47. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07bsjpar.pdf>. (дата звернення: 15.08.2021).

23. Береза Н. В. Адміністративно-правова політика сучасності: проблема захисту прав людини. *Правова система в умовах розвитку сучасної державно-правової дійсності: генезис та напрямки вдосконалення* : матеріали наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 15 груд. 2011 р.). Київ, 2011. С. 55–59. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=157%3A2011-12-14-08-10-33&catid=29%3A-2&Itemid=38&lang=ru (дата звернення: 15.08.2021).

24. Береза Н. В. Гуманістичний вимір правової політики сучасної України. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : матеріали міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 4-5 груд. 2009 р.). Львів, 2009. С. 8–16.

25. Белкін Л. М. Адміністративно-правова політика Української держави в контексті подолання правового нігілізму. *Правова політика української держави* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника : у 2 т. (м. Івано-Франківськ, 19–20 лют. 2010 р.). Івано-Франківськ, 2010. Т. 2. С. 40–42.

26. Бельська Т. В. Державна політика та державне управління в умовах впливу глобального громадянського суспільства : дис. ... докт. наук держ. управління : 25.00.01. Дніпро, 2017. 402 с.

27. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). Москва : Юрид. лит., 196. 216 с.

28. Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Социология. Политика. Международные отношения. Москва : «Международ. отношения», 1974. 324 с.

29. Васильєв А. А., Пироженко О. С. До питання про судимість як наслідок засудження за вчинення кримінального злочину. *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації* : матеріали

міжнар. наук.-практ. круглого столу, присвяч. пам'яті академіка В. В. Сташиса (м. Харків, 15 трав. 2020 р.). Харків, 2020. С. 77–82.

30. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Москва: Рипол Классик, 2018. 292 с.

31. Веклич В. О. Проблема використання посадових осіб третьою стороною з метою поширення корупції у контексті оптимізації антикорупційної політики України. *Актуальні проблеми права: теорія і практики* : зб. наук. пр. Сєверодонецьк, 2017. Вип. 33. С. 98–106.

32. Вершинина С. И. Государственное принуждение в уголовном судопроизводстве: нормативно-правовая природа и механизм функционирования : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Тольятти, 2017. 452 с.

33. Вершинина С. И. К вопросу о юридической классификации фактических оснований применения мер государственного принуждения. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Сер.: Юридические науки*. 2010. № 2. С. 57–61.

34. Вершинина С. И. Юридическая ответственность как вид государственного принуждения. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. 2009. № 5. С. 3–30.

35. Веселова Ю. В. Зміст адміністративно-правових заходів забезпечення безпеки в кібернетичній сфері. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1. С. 89–97.

36. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности : монография. Москва : РАП, 2008. 259 с.

37. Войтович Р. В. Адаптація системи державного управління до процесів глобальної інтеграції. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. № 4. С. 5–17.

38. Гаджиев К. С. Политическая наука. Москва : Международные отношения, 1996. 400 с.

39. Гаєк Ф. Конституція свободи. Львів : Літопис, 2002. 556 с.

40. Гальперин И. М. Уголовная практика и уголовное законодательство. Москва : Юрид. лит., 1975. 176 с.
41. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
42. Геня Б. О. Право і мораль в системі соціонормативного регулювання. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 362–368.
43. Голоядова Т. О. Адміністративні заходи процесуально-забезпечувального характеру в системі адміністративного примусу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Одеса, 2011. Вип. 1. С. 116–118.
44. Голунский С. А., Строгович М. С. Теория государства и права : учебник. Москва : НКЮ СССР, 1940. 304 с.
45. Гоменюк З. П. Концепція правової держави Б. Кістяківського: філософсько-правові виміри : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2018. 19 с.
46. Горяйнов А. М. Самозахист к засіб приватного правового примусу. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 53. С. 413–418.
47. Господарський процесуальний кодекс України : від 06.11.1991 № 1798–XII/ (у редакції від 05.08.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 15.08.2021).
48. Гражданский процесс Украины : учебник / под ред. Ю. С. Червоного. Киев : Истина, 2006. 400 с.
49. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2001. 411 с.
50. Гуменюк В. В. Запровадження в Україні інституту кримінальних проступків: вплив на свідомість та роль у житті сучасного суспільства. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса, 2020. Т. 3. С. 115–117.
51. Гусейнов А. А. Золотое правило: иудейская традиция и формула Иисуса Христа. *Ведомости прикладной этики*. 2019. Вып. 54. С. 100–107.

52. Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью. *Проблемы социологии уголовного права* : сб. ст. Москва : Юрид. лит., 1984. С. 37–57.

53. Данільян О. Г., Дзьобань О. П. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 448 с.

54. Даньшин І. М., Зелінський А. Ф. Кримінальна політика: за і проти. *Право України*. 1992. № 8. С. 29–31.

55. Дембіцька С. Л. Адміністративний примус як беззаперечний метод здійснення державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2015. Вип. 31, т. 2. С. 121–124.

56. Дембіцька С. Л. Державний та адміністративний примус: загальнотеоретичні поняття та ознаки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 250–256.

57. Дембіцька С. Л. Особливості застосування основних адміністративно-правових методів переконання та примусу. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2018. Вип. 32. С. 31–34.

58. Демський Е. Ф. Гуманізація відповідальності та механізми її реалізації: матеріальні та процедурні засади. *Вісник Запорізького національного університету : Юридичні науки* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. № 1. С. 78–83.

59. Денисова Т. А. Санкції та покарання в новому Кримінальному кодексі України: програмні настанови та їх реалізація. *Актуальні проблеми кримінального права*. 2019. Вип. 2. С. 54–58.

60. Джафарова М. В. Загальні підстави застосування заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : зб. наук. пр. Дніпро, 2019. № 1. С. 81–84.

61. Джафарова М. В. Загальна характеристика заходів процесуального примусу, які застосовуються в адміністративному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 143–147.
62. Джафарова М. В., Іванцов В. О. проблема класифікації заходів адміністративного примусу. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. Одеса, 2007. № 1. С. 59–67.
63. Дзевелюк М. Державна політика та функції сучасної держави: до проблеми взаємозв'язку. *Национальный юридический журнал: теория и практика* (Республіка Молдова). 2016. № 4. С. 21–25.
64. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики / [наук. ред.: І. Городиський. І. Земан]. Львів : Вид-во Укр. Католического ун-ту, 2019. Т. 1. 427 с.
65. Дудуров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика. Київ : Юрид. практика, 2003. 924 с.
66. Дослідження державних політик: методологія, процедури, та європейські практики : монографія / Л. В. Гонюкова, В. М. Козаков, В. А. Ребкало [та ін.] ; за ред. Л. В. Гонюкової та В. М. Козакова. Київ : НАДУ, 2018. 400 с.
67. Дудченко В. В. Роль нормативних фактів у сучасному праворозумінні. *Право України*. 2010. № 4. С. 120–127.
68. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод и значение. Москва : Юрайт, 2019. 308 с.
69. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург: Юридический центр пресс, 2004. 1050 с.
70. Єсімов С. С. Права людини і державний примус у контексті діяльності національної поліції України. *Збірник тез «круглого столу», присвяченого 69-й річниці прийняття Загальної декларації прав людини* (м. Київ, 11 груд. 2017 р.). Київ, 2017. С. 47–52.
71. Жаренов И. П. Государственное принуждение в условиях демократизации общества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2006. 24 с.

72. Железняк Н. А. Поняття правової політики держави та її загальна характеристика. *Наукові записки КНЕУ. Юридичні науки* : зб. наук. пр. Київ. 2003. № 1. С. 19–26.
73. Желтобрюх І. Заходи процесуального примусу, що застосовуються до сторін у справі за законодавством про адміністративне судочинство: шляхи оптимізації матеріально-правових підстав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 146–152.
74. Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособие. Москва : Юнити-Дана, 2005. 417 с.
75. Задихайло Д. В. До концепції правового забезпечення механізму економічної політики держави. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. С. 1–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_11. (дата звернення: 15.08.2021).
76. Зозуля В. О. Розвиток демократичного врядування в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аналіз : дис... канд. юрид. наук : 25.00.01. Київ, 2018. 243 с.
77. Ильин И. А. Теория права и государства / под ред. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало-М., 2014. 552 с.
78. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве. Москва : АСТ, 2006. 510 с.
79. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва : Госюриздат, 1961. 381 с.
80. Кабальський Р. О. Роль і місце примусу у правовій нормативності. *Форум права*. 2007. № 1. С. 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 15.08.2021).
81. Каленіченко Л. І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ* : зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 3. С. 21–30.

82. Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як форма державного примусу: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.01, Харків, 2018. 43 с.

83. Каленіченко Л. Система форм державно-правового примусу. *Национальный юридический журнал: теория и практика* (Респубика Молдова). 2018. № 1, ч. 1. С. 10–14.

84. Каленіченко Л. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: поняття та ознаки. *Национальный юридический журнал: теория и практика* (Республика Молдова). 2018. №2, ч. 1. С. 5–8.

85. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. Санкт-Петербург : Наука, 1995. 586 с.

86. Кант И. Собрание сочинений : в 6 т. Москва : Мысль, 1965. Т. 4, ч. 2. 314 с.

87. Катрич А. В. Відповідальність як інститут господарсько-процесуального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2017. Вип. 43, т. 1. С. 154–156.

88. Керимов Д. А. Философские проблемы права. Москва : Мысль, 1972. 472 с.

89. Кистяковский Б. А. В защиту права. Интеллигенция и правосознание. *Наше наследие*. 1990. № IV. С. 7–9.

90. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : М. и С. Сабашниковы 1916. 708 с.

91. Кодекс адміністративного судочинства України : від 06.07.2005 р. № 2747-IV (у редакції від 05.08.2021 р.). (дата звернення: 15.08.2021).

92. Кодекс України про адміністративні правопорушення : від 07.12.1984 № 8073-Х. (у редакції від 08.08.2021 р.). URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

93. Кожевников С. Н. Государственное принуждение: особенности и содержание. *Советское государство и право*. 1978. № 5. С. 42–53.

94. Кожевников С. Н. Государственное принуждение: сущностные аспекты. *Социально-политические науки*. 2017. № 3. С. 71–74.

95. Козенко Ю. О. Правова свідомість людини як аксіологічна сутність її поведінки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України* : зб. наук. пр. Київ, 2014. № 2. С. 8–12.

96. Козич І. В. Методи дослідження кримінально-правової політики та її функції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 2. С. 40–49.

97. Козулин А. И. Правовое принуждение: (Правовые начала государственного принуждения в советском обществе) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Свердловск, 1986. 18 с.

98. Колісніченко Н. Політика і державне управління як соціальні феномени. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Донецьк, 2012. Вип. 1. С. 102–114.

99. Коломоєць Т. О. Адміністративний примус в публічному праві України: теорія, досвід, та практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2015. 455 с.

100. Коломоєць Т. О. Штрафи за законодавством про адміністративні правопорушення України : монографія. Запоріжжя : Верже, 2000. 240 с.

101. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята Радою Європи 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.08.2021).

102. Конституція України : прийнята 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

103. Копейчиков В. В. Правознавство : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 480 с.
104. Корельский В. М. Государственная власть. *Теория государства и права* : учебник / под ред. В. Д. Первалова. Москва : ИНФРА-М, 2007. 496 с.
105. Коробеев А. И. Уголовно-правовая политика: понятие, содержание, теоретические основы. *Правовая политика субъектов Российской Федерации* : материалы «круглого стола» (26 сент. 2001 г.). Владивосток, 2002. С. 255–258.
106. Коршунова Н. В. Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 240 с.
107. Костицький М. В. Діалектика права як загальне вчення про право *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 208–213.
108. Котікова О. І. Державне регулювання економіки та економічна політика: конспект лекцій. Миколаїв : МНАУ, 2016. 137 с.
109. Кравчук М., Матола В. Правова політика в сучасній Україні: сутність, особливості формування та реалізації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 1. С. 29–35.
110. Красавчиков О. А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. *Сборник научных трудов СЮИ*. 1973. Вып. 27. С. 5–15.
111. Красій О. М. Політика в сфері боротьби зі злочинністю: взаємозв'язок кримінально-правової та кримінально-процесуальної підсистем : монографія. Калуш : Петраш К. Т., 2020. 154 с.
112. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 496 с.
113. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 р. № 2341-III / (у редакції від 08.08.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top> (дата звернення: 15.08.2021).

114. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2014. 824 с.
115. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 03.04.2012 р. № 4651-VI (у редакції від 08.08.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15.08.2021).
116. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва : Наука, 1982. 287 с.
117. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права : учебник. Москва : Юрист, 1995. 297 с.
118. Кудрявцев В. Н., Ратинов А. Р. Вступительная статья к книге А. Подгурецкого «Очерк социологии права». Москва : Прогресс, 1974. 328 с.
119. Кузьменко В. А. Сутність примусу в адміністративному процесі. *Університетські наукові записки* : зб наук. пр. Хмельницький, 2011. № 4. С. 280–286.
120. Кулініч О. П. Поняття цивільно-правового способу захисту права приватної власності на земельні ділянки, *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 222–225.
121. Куцик К. В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 187 с.
122. Лавренюк Т. А. Принципи господарсько-правової політики та їх співвідношення з принципами господарського права. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 152–156.
123. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права. Москва : Юрайт, 2011. 634 с.
124. Ландау Г. А. О политике права (к теории прикладных наук). *Вестник права*. 1906. Кн. 1. С. 1–74.
125. Лановая Г. М. Принуждение в системе форм правоприменения : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006, 186 с.
126. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 68–77.

127. Лившиц Р. З. Теория права : учебник. Москва : БЕК, 1994. 224 с.
128. Луцький Р. П. Доктринальні ознаки позитивного права. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 52–56.
129. Магомедрасулов М. М. Особенности принуждения в правовом государстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2010. 25 с.
130. Макарейко Н. В. Государственное принуждение в механизме обеспечения экономической безопасности: теоретические и прикладные проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2011. 758 с.
131. Макарейко Н. В. Государственное принуждение как средство обеспечения общественного порядка : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 1996. 23 с.
132. Макарейко Н. В. Государственное принуждение: проблемы теории и практики реализации : монография. Москва : Юрлитинформ, 2015. 360 с.
133. Макарейко Н. В. Право и принуждение: к вопросу о взаимосвязи. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право*. 2003. Вып. 2. С. 329–337.
134. Макарейко Н. В. Пределы государственного принуждения. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2014. № 1. С. 35–39.
135. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. лит., 1985. 182 с.
136. Малишев Б. В. Теоретико-правові аспекти державного примусу як ознаки права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 25–29.
137. Малько А. В. Основы правовой политики : учеб. пособие. Москва : РИОР, 2015. 170 с.
138. Малько А. В. Правовая жизнь: основы теории. *Правовая жизнь в современной России: теоретико-методологический аспект* / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Саратов, 2005. С. 9–73.

139. Малько А. В. Современная российская правовая политика и правовая жизнь. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2000. № 4. С. 15–27.
140. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 694 с.
141. Мальцев Г. В. Социальные основания права : монография. Москва : Норма, 2007. 800 с.
142. Марксистско-ленинская общая теория государства и права / под ред. В. М. Чхиквадзе. Москва : Юрид. лит., 1970. 622 с.
143. Матійко М. В. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 39–42.
144. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права : монография. Саратов : Изд-во Сарат. гос. акад. права, 2003. 512 с.
145. Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного) : монография. Одесса : Феникс, 2012. 244 с.
146. Мережко О. О. Діалектика права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 177–180.
147. Миколенко О. І. Процесуальна форма в адміністративному судочинстві та проблеми законотворчості в Україні. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 50–57.
148. Минькович-Слободяник О. В. Види правової політики України. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 2. С. 21–24.
149. Миняшева Г. И. Нравственная допустимость правового принуждения. *Вестник экономико-юридической гуманитарной академии*. 2005. № 1. С. 51–59.
150. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НуВС, 2004. 132 с.
151. Мількова К. В. Поняття та зміст правової дійсності в Україні. *Адвокат*. 2009. № 5. С. 13–17.

152. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2012. 431 с.
153. Міщенко Т. М. Адміністративно-правове забезпечення боротьби з організованою злочинністю, що супроводжується корупційними зв'язками : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. 197 с.
154. Модернізація України. Визначення пріоритетів реформ / за ред. І. Колушко [та ін.]. Київ, 2009. 123 с.
155. Музика Л. А. Цивільно-правова політика України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03, Київ, 2021. 40 с.
156. Муромцев С. А. Избранные труды по римскому и гражданскому праву. Москва : Юринфор, 2004. 764 с.
157. Навроцький В. О. Співвідношення диференціації кримінальної відповідальності, кримінально-правової кваліфікації, індивідуалізації покарання. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2008. № 2. С. 35–40.
158. Наumenко К. С. Поняття та види форм цивільно-правового захисту особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її соціальне буття. *Форум права*. 2014. № 2. С. 296–300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index. (дата звернення: 15.08.2021).
159. Недайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1971. № 3. С. 48–57.
160. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 86–94.
161. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии Российской Академии наук ; Национальный общественно-научный фонд. Москва : Мысль, 2010. Т. 3: Н–С. 802 с.

162. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба: опыт характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии. Москва : Унив. Тип., 1896. 226 .

163. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 40 с.

164. Овсепян Ж. И. Юридическая ответственность и государственное принуждение (теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование. Ростов-на-Дону : Эверест, 2005. 276 с.

165. Ортинський В. П. Погляд на державний примус у контексті європейської інтеграції України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 889, вип. 17. С. 4–10.

166. Осипова Н. П. Соціальна ефективність права: онтологічні проблеми. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Харків, 2005. Вип. 9. С. 63–72.

167. Остапенко Л. О. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері праці в контексті соціальної політики держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2021. 42 с.

168. Пастернак В. М. Роль процесуального примусу в адміністративному судочинстві. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 134–137.

169. Пашенцев Д. А. Теоретические и исторические вопросы государственного управления. Москва : Моск. городской педагог. ун-т, 2011. 184 с.

170. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности : в 2 ч. Часть 1. Москва : Юрайт, 2019. 237 с.

171. Петришин О. В. Основні напрямки формування і розвитку правової політики. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 28–31.

172. Петровський П. М. Гуманітарний ресурс демократизації державного управління України: теоретико-методологічний аспект. Львів : Львівськ. регіонал. ін-т держ. упр., 2013. 265 с.

173. Письменний Д. Кримінально-правова та кримінальна процесуальна політика України: поняття, співвідношення, реалізація. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики*: збірник матеріалів між нар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 жовт. 2014 р.). Київ, 2014. С. 292–297.

174. Півторак О. І. Становлення демократичних інститутів і особливості реформування суспільства в умовах реформування перехідних суспільств : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2005. 20 с.

175. Погрібний С. О. Примус у механізмі цивільно-правового регулювання договірних відносин, *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 108–109.

176. Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974. 328 с.

177. Подліневі С. Д. Адміністративна деліктологія. Одеса : Юрид. літ., 1999. 173 с.

178. Полежаи П. Т. Право, политика и экономика в социалистическом обществе : текст лекций по теории государства и права. Харьков : Юрид. ин-т, 1973. 51 с.

179. Політологічний словник / за ред. М. Ф. Головатого та О. М. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.

180. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона. Харьков: Феникс, 1992. 361 с.

181. Правовая система социализма: понятие, структура, социальные связи / под ред. А. М. Васильева. Москва : Юрид. лит., 1986. 260 с.

182. Припутень Д. С. Теорія примусу у службовому праві : монографія. Херсон : Гельветика, 2018. 426 с.

183. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15.11.2011 № 40250-VI. (у редакції від 07.11.2015 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

184. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII (у редакції від 20.12.2019 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

185. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності. Закон України від 14.04.2008 № 270-VI (у редакції від 19.11.2012 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-17#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

186. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 № 4004-XII (у редакції від 14.01.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

187. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III (у редакції від 21.07.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

188. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI (у редакції від 21.07.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

189. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII (у редакції від 21.07.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 15.08.2021).

190. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-III (у редакції від 20.12.2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

191. Проблема застосування строків тримання особи під вартою в контексті практики Європейського суду з прав людини та національного законодавства України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9480 (дата звернення: 15.08.2021).

192. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: Норма, 1999. 832 с.

193. Протасов В. Н., Протасова Н. В. Лекции по общей теории государства и права. Москва: Юрайт, 2010. 635 с.

194. Рабінович М. П. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

195. Рабінович С. П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2010. 440 с.

196. Радбрух Г. Философия права / пер. с нем. Москва: Международ. отношения, 2004. 240 с.

197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України "Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28.08.2020 № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

198. Ровинський Ю. О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право. Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 49. С. 35–41.
199. Рогов А. П. Особенности государственного принуждения в правовом государстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2013. 261 с.
200. Рожнова В. В. Гуманістичний підхід до здійснення кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція* : зб. наук. пр. 2014. № 9. С. 112–115.
201. Руденко Л. Д. До питання про відповідальність у господарському судочинстві, *Правові горизонти*. 2020. Вип. 21. С. 47–51.
202. Рудковский В. А. Правовая политика и осуществление права: теоретико-методологический аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2009. 484 с.
203. Руднєва О. М., Ярмиш О. Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ, НІСД, 2013. С. 6–26.
204. Рябчук М. Специфічна сила «слабкої держави»: інституціоналізація авторитаризму в пострадянській Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 4. С. 105–126.
205. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству. Москва : Юрид. лит., 1963. 285 с.
206. Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
207. Сатина Э. А. Понятие и виды государственного принуждения. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2003. № 2. С. 72–76.

208. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: питання сприйняття та реалізації. *Судова апеляція*. 2018. № 4. С. 6–17.
209. Серегина В. В. Государственное принуждение по советскому праву. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. 120 с.
210. Сировацький В. І. Онтологічні константи державного примусу: людська гідність і загальне благо. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2018. Вип. 5, т. 3. С. 186–190.
211. Сировацький В. І. Система «Державний примус – свобода»: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6, т. 4. С. 157–162.
212. Сировацький В. І. Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2020. 461 с.
213. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
214. Соловйов В. Новий державний менеджмент як напрям адміністративної реформи. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. Вип. 2. С. 112–120.
215. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 27–34.
216. Сорокин В. В. Концепция эволюционного преобразования правовых систем в переходный период : монография. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. 543 с.
217. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права. Москва : Юрид. лит., 1986. 237 с.
218. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява N 42310/04) Страсбург, 21 квітня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 25.10.2020).

219. Справа «Ухань проти України». (Заява N 30628/02) Страсбург, 18 грудня 2008 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-204137%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-204137%22]}) (дата звернення: 17.01.2021).

220. Справа «Яковенко проти України». (Заява № 15825/06) Страсбург, 25 жовтня 2007 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:\[%22UKR%22\],%22арно%22:\[%2215825/06%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22UKR%22],%22арно%22:[%2215825/06%22]}) (дата звернення: 17.01.2021).

221. Стефанчук Р. О. До питання формування правової політики в сфері приватного права. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики* : збірник матеріалів між нар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 жовт. 2014 р.). Київ, 2014. Т. 1. С. 36–46.

222. Стецюк Н. Академік Станіслав Дністрянський і його проект Конституції Західноукраїнської Народної Республіки. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 67–70.

223. Стоянова Т. А. Щодо цивільної процесуальної відповідальності. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 40–44.

224. Стрельцов Є. Деякі роздуми про правову сутність та соціальні завдання кримінального права. *Право України*. 2010. № 9. С. 102–109.

225. Стрельцова О. В. Конституціоналізація як відображення тенденції юридизації суспільних відносин (теоретичний аспект). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 90–93.

226. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности. *Советское государство и право*. 1979. № 5. С. 66–75.

227. Сядриста І. Про проблему визначення поняття відповідальності учасників акціонерних правовідносин та її місця у системі цивільно-правової відповідальності. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 9. С. 35–39.

228. Тарановский, Ф. В. Энциклопедия права : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Университет, 2001. 552 с.

229. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург : Изд-во Гуманитарного ун-та, 2001. 264 с.
230. Теория государства и права : учебник / под ред. С. С. Алексеева. Москва : Норма, 2005. 458 с.
231. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. Москва : Юрист 2003. 592 с.
232. Терещук М. М. Позитивна юридична відповідальність в публічному праві: теоретичний аналіз. *Молодий вчений*. 2016. № 7. С. 268–271.
233. Тимченко А. М. Види примусових заходів у податковому праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2011. 210 с.
234. Тихомиров Ю. А. Управление на основе права : монография. Москва : Формула права, 2007. 484 с.
235. Ткаля О. В. Класифікація заходів адміністративно-правового примусу. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2015* : зб. наук. пр. / відп. ред. О. В. Козаченко ; НУ «ОЮА». Миколаїв : Іліон, 2015. С. 264–267.
236. Ткаля О. В. Принцип гуманізму в адміністративно-деліктних відносинах. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / НУ «ОЮА», Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса, 2013. Т. 2. С. 68–70.
237. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2013. № 1086, вип. 2. С. 65–68.
238. Трещова О. Р. До проблеми класифікації форм державного примусу в адміністративному судочинстві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 20. С. 166–176.

239. Трофимов В. В. О совершенствовании научных основ правовой политики. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2005. № 2. С. 6–10.

240. Уголовно-процессуальное право (уголовный процесс): курс лекций / под общ. ред. Г. И. Загорского. Москва : Волтерс Клувер. 2010. 560 с.

241. Удовика Л. Г. Формування теорії правової системи у юридичній науці (ч. 2). *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 26–33.

242. Ульянова Г. О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату : дис. ... до-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 433 с.

243. Фаринник В. І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінально-процесуальному законодавстві: сутність та класифікація. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 133–142.

244. Федоров И. В. Концепция политики права в буржуазной юридической мысли дореволюционной России. *Советское государство и право*. 1985. № 7. С. 127–131.

245. Федоров Н. В. Правовая политика Советского государства (вопросы истории, теории, практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1985. 196 с.

246. Фиалковская И. Д. Сущность метода принуждения в теории административного права. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. № 2. С. 290–294.

247. Финнис Дж. Естественное право и естественные права. Москва : ИРИСЭН, 2012. 554 с.

248. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка. 2005, 332 с.

249. Хавронюк М. І. Нотатки до реформи публічно-правових деліктів. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 250–256.

250. Халфина Р. О. Право как средство социального управления. Москва : Наука, 1988. 256 с.

251. Харитонов Є. О. Концепт «правове забезпечення» в контексті правової адаптації до умов внутрішнього ринку Європейського союзу. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. Одеса, 2015. Т. 16. С. 35–43.

252. Харитонova О. І. Співвідношення категорій «правовідносини інтелектуальної власності», та «регулятивні, організаційні, охоронні цивільні правовідносини». *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2012. Вип. 65. С. 115–125.

253. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 № 435-IV (у редакції від 14.08.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 15.08.2021).

254. Цивільний процес України : підручник / за ред. Р. М. Мінченко, І. В. Андронova. Харків : Одиссей, 2012. 495 с.

255. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 № 1618-IV (у редакції від 05.08.2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.08.2021).

256. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Чи є право самостійною силою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015. С. 99–114.

257. Чубинский М. П. Курс уголовной политики. Санкт-Петербург : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1912. 426 с.

258. Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека. Москва : Наука, 1978. 303 с.

259. Шайгородський Ю. Політика як міф і наукова діяльність. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 30–40.

260. Шевчук А. А. Межі застосування державного примусу у правовій державі. *Розвиток освіти, науки, економіки в умовах інтеграційних*

процесів : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 20 квіт. 2017 р.). Вінниця, 2017. Т. 1, ч. 2. С. 89–90.

261. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 22 с.

262. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–34.

263. Шелінг Ф. В. И. Собрание сочинений : в 2 т. Москва : Мысль, 1987. Т. 1. 637 с.

264. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Москва : Изд. Братьев Башмаковых, 1912. 814 с.

265. Шестопалова Л. М. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Прецедент, 2006. 216 с.

266. Шкода В. В. У истоков европейской философии. *Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения*. Харьков : Фолио, 1998. 832 с.

267. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимы. Новые афоризмы. Минск : Современный литератор, 1999. 781 с.

268. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підручник. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.

269. Юм Д. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1996. Т. 2. 799 с.

270. Яроцький В. Л. Приватноправовий примус в цивільних охоронних відносинах. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2018. Т. 25. № 1. С. 219–235.

271. Berman M. N. Coercion, Compulsion, and the Medicaid Expansion: A Study in the Doctrine of Unconstitutional Conditions. *Texas Law Review*. 2013. Vol. 91. P. 1292–1341.

272. Blake M. Distributive Justice, State Coercion, and Autonomy. *Philosophy and Public Affairs*. 2001. Vol. 30. № 3 (Summer, 2001). P. 266–294.

273. Kelsen H. General Theory of law and State. London : The Lawbook Exchange, Ltd., 1999. 516 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

Публікації у фахових виданнях:

1. Аракелян Р. М. Становлення вчення про правову політику в теорії права наприкінці XIX – початку XX століття. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 3–11. URL: http://www.pravoisusilstvo.org.ua/archive/2021/2_2021/3.pdf
2. Аракелян Р. М. Поняття державного примусу в теорії права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 391–393. URL: http://lsey.org.ua/1_2021/100.pdf
3. Аракелян Р. М. Місце державного примусу в правовій політиці держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 2. С. 3–7.
4. Аракелян Р. М. Державний примус у контексті правової політики держави. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 2. С. 3–6. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2021/3.pdf
5. Аракелян Р. М. Державний примус як категорія права: сучасний погляд. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3, vol. 1. С. 87–90. URL: <http://kelmczasopisma.com/viewpdf/959>

**Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та
додатково відображають наукові результати дисертації:**

1. Аракелян Р. М. Державний примус як метод державного управління. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 жовт. 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 8–10.
2. Аракелян Р. М. Адміністративно-правовий вплив держави і державний примус. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали

міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 лют. 2021 р.) / Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив. Львів, 2021. С. 9–11

3. Аракелян Р. М. Концепція правової політики в працях українських вчених XIX – початку XX століття. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 15 квіт. 2021 р.). URL:

https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2214%3A050420211515&catid=276%3A1-042021&Itemid=341&lang=ru

4. Аракелян Р. М. Моральність та справедливість як критерії легітимності державного примусу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2021. Т. 1. С. 96–98.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри загальнотеоретичної юриспруденції. Її положення, висновки та пропозиції доповідалися на конференціях: «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 23–24 жовтня 2020 року, форма участі – особиста); «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Львів, 19–20 лютого 2021 року, форма участі – особиста); «Право та закон: теорія, методологія, практика» (м. Київ, 15 квітня 2021 року, форма участі – особиста); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 травня 2021 року, форма участі – особиста).

«Затверджую»

Ректор Національного університету

«Одеська юридична академія»

професор Загородній В.Є.

23.07.2021 року

АКТ**про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта****кафедри загальнотеоретичної юриспруденції****Національного університету «Одеська юридична академія»**

Аракеляна Разміка Мінасовича

на тему **«ДЕРЖАВНИЙ ПРИМУС У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ****ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ»**

081 – Право

Комісія у складі голови – проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, членів комісії: декана факультету адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія» доцента Є.С. Хижняка, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія» Л.В. Кузнецової, завідувача кафедри загальнотеоретичної юриспруденції, професора А.Ф. Крижановського, склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Аракеляна Р.М. на тему: «Державний примус у сучасній правовій політиці України» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» використовуються у навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін Загальна теорія права та держави, Основи загальної теорії права та держави, Основи права, Правові системи сучасності, Історія політичних і правових вчень, Методологія галузевої науки, Теорія і практика верховенства права,

Діалог правових культур, Сучасна держава, Сучасні філософсько-правові доктрини, Міждисциплінарні дослідження в юриспруденції, Правова спадщина, Методологія юриспруденції, Соціально-політична та правова думка України, а також у науково-дослідній роботі здобувачів вищої освіти, аспірантів, науковців.

Результати дослідження Аракелян Р.М. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти та аспірантів, де в якості джерел рекомендовані до використання у навчальному процесі наукових праць, основними з яких є наступні публікації:

1. Аракелян Р. М. Становлення вчення про правову політику в теорії права наприкінці XIX – початку XX століття. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 3–11. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/2_2021/3.pdf
2. Аракелян Р. М. Поняття державного примусу в теорії права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 391–393. URL: http://lsei.org.ua/1_2021/100.pdf
3. Аракелян Р. М. Місце державного примусу в правовій політиці держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 2. С. 3–7.
4. Аракелян Р. М. Державний примус як категорія права: сучасний погляд. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3, vol. 1. С. 87–90. URL: <http://kelmczasopisma.com/viewpdf/959>
5. Аракелян Р. М. Державний примус у контексті правової політики держави. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 2. С. 3–6 URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2021/3.pdf
6. Аракелян Р. М. Державний примус як метод державного управління. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 жовт. 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 8–10.
7. Аракелян Р. М. Адміністративно-правовий вплив держави і державний примус. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали

міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 лют. 2021 р.) / Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив. Львів, 2021. С. 9–11.

8. Аракелян Р. М. Концепція правової політики в працях українських вчених XIX – початку XX століття. *Право та закон: теорія, методологія, практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 15 квіт. 2021 р.). URL:

https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2214%3A050420211515&catid=276%3A1-042021&Itemid=341&lang=ru

9. Аракелян Р. М. Моральність та справедливість як критерії легітимності державного примусу. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2021. Т. 1. С. 96–98.

Використання зазначених результатів дозволило більш повно та ґрунтовно викласти матеріали вказаних навчальних дисциплін та надати здобувачам вищої освіти та аспірантам Національного університету «Одеська юридична академія» можливість визначити основні тенденції у формуванні сучасній правовій політиці України.

Голова комісії:

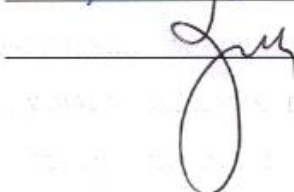
Г.О. Ульянова

Члени комісії:

Є.С. Хижняк

Л.В. Кузнецова

А.Ф. Крижановський

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор

Міжнародного гуманітарного університету,
доктор юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України

Громовенко К.В.

«24» листопада 2021 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження на
здобуття наукового ступеня доктора філософії Аракеляна Р. М.
за темою: «Державний примус у сучасній правовій політиці України»
у навчальну та науково-дослідну діяльність
Міжнародного гуманітарного університету

Акт складено комісією у складі:

Голова: директор Інституту права, економіки та міжнародних відносин,
кандидат юридичних наук, доцент Тицька Я.О.

Члени комісії:

- завідувач кафедри державно-правових дисциплін, доктор юридичних наук, доцент Манько Д. Г.;
- доцент кафедри державно-правових дисциплін, кандидат юридичних наук, доцент Згама А. О.

Комісією було проведено роботу по визначенню фактичного впровадження результатів наукового дослідження Аракеляна Р. М., у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Міжнародного гуманітарного університету.

Комісія розглянула наукові публікації Аракеляна Р. М.:

1. Аракелян Р. М. Адміністративно-правовий вплив держави і державний примус. Право як ефективний суспільний регулятор : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 лют. 2021 р.) / Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив. Львів, 2021. С. 9–11
2. Аракелян Р. М. Державний примус у контексті правової політики держави. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 2. С. 3–6 URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2021/3.pdf
3. Аракелян Р. М. Державний примус як категорія права: сучасний погляд. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3, vol. 1. С. 87–90. URL: <http://kelmczasopisma.com/viewpdf/959>
4. Аракелян Р. М. Державний примус як метод державного управління. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 жовт. 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 8–10.

5. Аракелян Р. М. Концепція правової політики в працях українських вчених XIX – початку XX століття. Право та закон: теорія, методологія, практика : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 15 квіт. 2021 р.). URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2214%3A050420211515&catid=276%3A1-042021&Itemid=341&lang=ru
6. Аракелян Р. М. Місце державного примусу в правовій політиці держави. Науковий вісник публічного та приватного права. 2021. № 2. С. 3-7. URL:
7. Аракелян Р. М. Моральність та справедливість як критерії легітимності державного примусу. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2021. Т. 1. С. 96–98.
8. Аракелян Р. М. Поняття державного примусу в теорії права. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 1. С. 391–393. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/100.pdf
9. Аракелян Р. М. Становлення вчення про правову політику в теорії права наприкінці XIX – початку XX століття. Право і суспільство. 2021. № 2. С. 3–11. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/2_2021/3.pdf

За результатами проведеної роботи комісією встановлено, що пропозиції, сформульовані у наукових працях Аракеляна Р. М., впроваджено у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Міжнародного гуманітарного університету, а висновки відносно того, що дослідження теоретико-правових проблем, пов'язаних з державним примусом у правовій політиці сучасної держави, а також питань формування науково-обґрунтованих практичних та методологічних рекомендацій щодо удосконалення застосування державного примусу в сучасній правовій політиці України, використовуються під час проведення лекційних та семінарських занять з навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Юридична техніка й технологія».

Голова комісії:

директор Інституту права, економіки
та міжнародних відносин,
кандидат юридичних наук, доцент

Я. О. Тицька

Члени комісії:

завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
доктор юридичних наук, доцент

Д. Г. Манько

доцент кафедри державно-правових дисциплін,
кандидат юридичних наук, доцент

А. О. Згама